

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

**XII BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSININ**

MATERIALLARI
(10 yanvar 2023)

MATERIALS
OF THE
XII INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
CONFERENCE
(10 january 2023)

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 2.255

**XII BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSININ
M A T E R İ A L L A R I
(10 yanvar 2023)**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/4/12>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor: 2.255

**M A T E R I A L S
OF THE
XII INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE
(10 january 2023)**

**Bakı – Baku
2023**

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.
Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Bakı,
Mətbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
beyn.konfrans@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

SEMANTIC SCHOLAR

Academia.edu

CiteFactor
Academic Scientific Journals

MENDELEY

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Məsul katib

Magistrant Gülnar ƏLİYEVƏ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universteti / Yaponiya

Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna

Prof. Dr. Onur URAL, Səlcuq Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Bəyazıt Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIŪSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu” / Ukrayna

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Şahanə HÜSEYNOVA, / Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Rajəş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti /
Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə. Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı
Universiteti / Özbəkistan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Daşqın QƏNBƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU, ANAS / Azerbaijan

Deputy chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova

Executive secretary

Master Gulnar ALIYEVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan

Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Ali AZGANI, The University of Texas at Tyler / USA

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Firat University / Turkey

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSHALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Onur URAL, Seljuc University / Turkey

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masuma DAELI, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Dashgin GANBAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuc University / Turkey
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Elmir Yusif Akbar

Institute of Philosophy, Sociology and Law of ANAS
psixoanalitik@yahoo.com

THE PHENOMENON OF DELINQUENCY AMONG THE TEENAGE GENERATION

Keywords: *disadaptation (maladjustment), destruction, aggression, deviant behavior, delinquency*

Açar sözlər: *dezaptasiya (uyğunlaşmama), destruksiya, aqressiya, deviant davranış, cinayətkarlıq*

Delinquency – this behavior, which is risk-bearing, sometimes takes the form of illegal actions that are often – but not always – associated with drug-use. Offense varies based on its importance from shoplifting to vandalism, rapes and murders. Persons under age 16 or 18 years who commit crimes are called delinquents; maximum age of specified range varies depending on the nature of the offense.

In the Soviet psychology, A.E.Lichko introduced to the practice of adolescent psychiatry the concept of "delikventnost" (delinquency) which refers to the minor antisocial acts, not entailing criminal responsibility: school absenteeism, being included in the antisocial group, minor hooliganism, bullying, robbing petty cash, hijacking of motorcycles and bicycles, minor speculation and etc. However, some authors argue against such

interpretation of delinquency, indicating that delinquent behavior is criminal behavior.

R.Jenkins' (Jenkins, 1947: 6, 329-339) classification, which is common in the U.S., is entirely descriptive. There are 7 kinds of behavioral disorders: hyperkinetic reaction, reaction of withdrawing, judging by the description – autistic, alarm reaction, runaway reaction, “unsocialized aggression”, group offenses and other reactions (Jenkins, 1947:6).

So, common definitions characterizing the negative adolescent behavior consist of the following concepts: troubled teens, difficulties in nurturing, educational neglect, deviance, educational and correctional work, maladjustment and even perversity.

According to L.S. Vygotsky (Vygotsky, 1984: 258-259), the psychological experiences of age are responsible for the "completely original, specific for a known age, exceptional, unique and exclusive relationship between the child and the reality, especially social" (Vygotsky, 1984: 258). That psychological involvement, as an interest to cognition, creates social situation of development for a child, which "defines entirely those forms and the path following on which the child acquires new properties and new personality, drawing them from social reality. Through the main source of development and in the path along the social values becomes individual for the one" (Vygotsky, 1984: 258).

The entire cluster of aforementioned deformations of child's personality is hypothetically called – the troubled children. This concept is often used in scientific education literature. Assigning a child to this group is defined by its external appearances of the individual's psychological characteristics with significant obstacles for the normal course of the adaptation process. However, the question arises on how the teenager behaviors

deviating from "normal", usual view and from the adults' point-of-view, are related to deformation behaviors.

Children are entirely the "product" of the nature, both literally and figuratively. The adaptation process into the social norms occurs on the background of the individual nature, which is already set in the womb.

Reasons of child's behavior disorders that are unconventional for adults, are very diverse which can be clearly protruding, or is to be highlighted and be found their determining tendencies. Because of this, troubled children are usually considered those who primarily differ in their individual qualities. Nervous children are initially troubled children.

Child with unstable nervous system is sleepless nights, debilitating fatigue, bad mood and as a result, often neurosis and depression for parents. Maybe that's why the firstborn's nervous and troublesome behavior sometimes confuses and withholds parents to have the next one. And the only child becomes more nervous and troublesome. Nervous and troublesome child evokes alarming love or rejection, refusal, unconscious aggression in parents toward the one.

Nervous or troubled children may cause the quarrel in the family about who is guilty in this, or even whose genetics the child is inherited with and nurturing issues. In the modern society, at first glance, this child may even be the reason, which is not entirely clear, for divorce.

Most children are getting involved in some forms of delinquent behaviors at some points in their lives. Shoplifting is the most common one, as well as moderate vandalism, such as destruction or desecration of property. To consider somebody delinquent mainly depends on the frequency of the offenses he commits and, of course, on whether he's arrested or not.

In the early twentieth century, along with the term "maladjusted" the expression "deviation from the norm" has began to be used. It dealt with the following types:

1. subnormality or defectiveness;
2. subnormality or increased endowment of nature;
3. subnormality or deviation from the norm in the narrow sense of the word.

For the minors with the different kind of developmental disabilities and distinctive imprints on their behavior, the modern scholars use the following terms: "troubled children"; "troubled teenager", teens with disabilities in the moral development, accentuation of character, with disturbances in the affective-volitional sphere, behavioral problems are related to this category; "abnormal children", with deviation from what is typical or normal, pathological condition is not included; "maladjusted children", "children with need of social care", children "at risk", "child with disorders in the affective sphere".

However, these terms often contains one-sided information: domestic, clinical, legal. Since the concept is not uniformly consumed by any practice; sometimes it is not clear how to categorize a child having these or other unwanted, unconscious behavioral abnormalities. We prefer use the following actual and reasonable terms: deviant, antisocial, non-normative, illegal, criminal behavior.

References

1. Jenkins, R.L. & Glickman, S. (1947). Patterns of personality organization among delinquents. *Nervous Child*, 6, p.329-339.
2. Vygotsky, L.S. (1984). Diagnosis of development and pedological clinic of difficult childhood. *Collected works Volume 5.*, M., p.258-259.

Bayram Vüqar oğlu Baxşalıyev
Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi
baxsaliyevbb@gmail.com

ANTI-KORRUPSIYA MƏHKƏMƏLƏRİ: EHTİYAC VARMİ?

Açar sözlər: *ixtisaslaşma, məhkəmə, korrupsiya, status, meyarlar*

Keywords: *specialisation, court, corruption, status, criterias*

İctimai münasibətlərin intensiv inkişafı onların hüquqi tənzimlənməsini getdikcə çətinləşdirir, istər beynəlxalq, istərsə də yerli səviyyədə yeni normativ aktların qəbulu hüquq elmini getdikcə mürəkkəb sahəyə çevirir. Hakimlərin hüququn bütün sahələrini dərinlənən mənimsəməsi mümkünsüzdür, xüsusilə korrupsiya məsələlərinin həssaslığından dolayı cəmiyyət məhkəmələrdən yüksək peşəkarlıq tələb edir. Bu da məhkəmə sistemində müəyyən ixtisaslaşmaları labüd edir. Spesifik sahələrə dair mübahisələrə müvafiq sahədə daha dərin hüquqi bilik və təcrübəsi olan hakimlər tərəfindən baxılması ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyini təmin edir. İxtisaslaşma müəyyən hüquq sahəsinə dair dərin biliyi olan hakimin qəbul etdiyi qərarların keyfiyyətini artırma bilər. Həmin hüquq sahəsinin əsl mütəxəssisi olan hakimlər öz spesifik sahələrində daha böyük təcrübə əldə edə bilərlər ki, bu da məhkəmələrin funksionallığını, səmərəliliyini artırma bilər.

Azərbaycan Respublikasında 2011-ci ildən etibarən inzibati-iqtisadi məhkəmələrin fəaliyyətə başlaması bu sahədə atılan ilk addımlardan olmuşdur. Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” 3 aprel 2019-cu il tarixli Fərmanının məntiqi nəticəsi olaraq 2020-ci il yanvarın 1-dən etibarən inzibati-iqtisadi məhkəmələr ləğv edilmiş, inzibati məhkəmələr və kommersiya məhkəmələri yaradılmışdır. Bununla, həm də məhkəmələrin iş yükü azaldılmış və iş yükünün balanslaşdırılmış bölgüsü təmin edilmişdir. İnzibati və kommersiya məhkəmələrinin yaradılması ilə yuxarı instansiyalarda müvafiq məsələlərin həlli məqsədilə məhkəmə kollegiyaları ilə bağlı müvafiq dəyişikliklər aparılmış, inzibati və kommersiya kollegiyaları yaradılmışdır.

Beynəlxalq təcrübədə ixtisaslaşmış məhkəmələrə dair xeyli nümunə vermək mümkündür. Finlandiyada ali impiçment məhkəməsi, İspaniyada qadına qarşı zorakılıqla əlaqədar işlərlə bağlı məhkəmələr, Türkiyədə əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar işlərlə bağlı mülki və cinayət məhkəmələri fəaliyyət göstərir.

İxtisaslaşma hakimlərə oxşar işlərə baxaraq onlara təqdim edilmiş işlərə dair reallıqları texniki, sosial və ya iqtisadi səviyyədə daha yaxşı başa düşməyə və buna görə də həmin reallıqlara daha uyğun həll yollarını müəyyən etməyə kömək edə bilər. Həmçinin ixtisaslaşmalar qanunların təfsiri və tətbiqində səmərəliliyi artırma bilər. Hakimlər problemləri daha tez və effektiv şəkildə müəyyən edə və həll edə bilər (1).

Məlumdur ki, korrupsiyaya qarşı mübarizə Azərbaycan Respublikasında dövlət siyasətinin əhəmiyyətli istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu sahədə müvafiq dövlət proqramları qəbul olunur, qanunvericilik aktları təkmilləşdirilir, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqlar genişləndirilir, bir sözlə, korrupsiyaya qarşı sistemli şəkildə mübarizə aparılır. Bu sahədə preventiv tədbirlərin görülməsi, ardıcıl islahatların aparılması, o cümlədən bu qəbildən olan cinayətlərin qarşısının alınması,

onları törətmış şəxslərə münasibətdə ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Qeyd edək ki, beynəlxalq sferada anti-korrupsiya sahəsində aparılan islahatlar çərçivəsində ixtisaslaşmış məhkəmələrin yaradılması təcrübəsi artıq mövcuddur. İxtisaslaşmış anti-korrupsiya məhkəmələrinin yaradılmasının lehinə ən çox yayılmış arqument korrupsiya ilə bağlı işlərə baxılmasında daha yüksək səmərəliliyin zəruriliyi və bununla bağlı milli və beynəlxalq ictimaiyyətə ölkənin korrupsiya ilə ciddi mübarizə apardığına dair siqnalın verilməsi zərurətidir (Stevenson, Schutte, 2017).

İxtisaslaşmış məhkəmə təsis edən dövlətlər (Xorvatiya, Slovakiya, Nepal və s.) üçün ən tipik yanaşma bu xüsusi orqanın birinci instansiya məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərməsi və korrupsiyaya qarşı mübarizə orqanlarından müraciətlərin qəbulu qaydasının müəyyən edilməsidir. Bu məhkəmə qərarlarından birbaşa Ali Məhkəməyə müraciət mümkündür. Bu sahədə ixtisaslaşmış məhkəmələrin hakimlərinə çox vaxt Apellyasiya Məhkəməsinin hakimlərinin statusuna bərabər status verilir. Bolqarıstan və İndoneziya kimi dövlətlərdə isə anti-korrupsiya məhkəmələri həm birinci instansiya, həm də apelyasiya instansiyası qismində, paralel şəkildə fəaliyyət göstərirlər (Stevenson, Schutte, 2017).

Anti-korrupsiya məhkəməsi dedikdə, ilk ağıla gələn dövlətlərdən biri Ukraynadır. 2016-cı il islahatından sonra dəyişiklik edilmiş Ukrayna Konstitusiyasının 125-ci maddəsində ali ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin fəaliyyət göstərə bilməsi qeyd edilib. Bu müddəaya əsaslanaraq “Məhkəmələr və hakimlərin statusu haqqında” Qanunun 31-ci maddəsində göstərilmişdir ki, məhkəmə sistemində bəzi kateqoriyalara aid işlərə baxan birinci instansiya məhkəmələri kimi ali ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr yaradıla bilər. İslahatların

məntiqi davamı olaraq, 2018-ci ildə “Ali Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə Məhkəməsi haqqında” və “Ali Anti-korrupsiya Məhkəməsinin yaradılması haqqında” Qanunlar qəbul olunmuşdur. Həmin ildə təsis edilmiş Ukrayna Ali Anti-korrupsiya Məhkəməsi beynəlxalq təşkilatlar üçün də sınaq rolu oynayır. Bu məhkəmənin fəaliyyətinin uğurlu olub-olmaması, gələcəkdə Beynəlxalq Anti-Korrupsiya Məhkəməsinin yaradılıb yaradılmamasına qərar verəcək. Məhkəmənin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün Beynəlxalq Valyuta Fondu 1.9 milyard dollar maliyyə yardımı göstərmişdir. Həmçinin Avropa Birliyi ilə Ukrayna arasında maliyyə yardımının göstərilməsi ilə bağlı anlaşma da imzalanıb (Kuz, Stevenson, 2020). Ukrayna Ali Anti-korrupsiya Məhkəməsi indiyədək hakimlərin seçilməsi prosesinə beynəlxalq ekspertləri cəlb edən yeganə anti-korrupsiya məhkəməsidir. Hakimlərin Yüksək İxtisas Komissiyası Ukraynanın bütün məhkəmə sistemi üçün namizədlərin işə qəbulu prosesini idarə edir. Bu Komissiyaya namizədlərin etikası və dürüstlüyünün yoxlanılması üçün vətəndaş cəmiyyəti, elm xadimləri, media nümayəndələri və digər peşələrdən olan 20 üzvdən ibarət İctimai Dürüstlük Şurası dəstək göstərir. Hakimlərin seçilməsi üçün Komissiyaya Beynəlxalq Ekspertlərin İctimai Şurası dəstək göstərir. Bu Şura beynəlxalq təşkilatların Ukrayna hökumətinə təklif etdiyi altı beynəlxalq ekspertdən ibarətdir. Seçilmək üçün namizədlər beynəlxalq ekspertlərin ən azı üç səsə və İctimai Dürüstlük Şurasından doqquz səsə və ya ümumilikdə 12 səsə malik olmalıdırlar (Stevenson, Schutte, 2017).

Bəzi ölkələrdə isə müəyyən ixtisaslaşmış məhkəmələr var ki, hakimlər qeyri-hüquqşünaslardan təyin olunur. Nəzərə alsaq ki, ölkəmizdə anti-korrupsiya sahəsində ixtisaslaşmış kadr o qədər də çox deyil, bu təcrübə Azərbaycanda da tətbiq oluna bilər. Belə ki, anti-korrupsiya sahəsində ixtisaslaşan

məhkəmələrdə işlərə kollegial qaydada baxıla və kollegiyadakı hakimlərdən azı bir nəfər qeyri-hüquqşünas ola bilər. Bu zaman həmin şəxsin hakim təyin olunma məsələsində xüsusi mexanizm tətbiq oluna bilər.

Anti-korrupsiya sahəsində ixtisaslaşan məhkəmələrlə bağlı vahid, yaxud ən yaxşı təcrübə yoxdur. Ən yaxşı model dövlətin, cəmiyyətin uzunmüddətli maraqlarını nəzərə alaraq tətbiq edəcəyi modeldir. Bu, ölkədən-ölkəyə tamamilə fərqli ola bilər. Ümumi element odur ki, bu cür məhkəmələrin yaradılması haqqında qərar verilməzdən əvvəl ölkədəki mövcud vəziyyət və yetərli hüquqi baza mütləq şəkildə yerli və beynəlxalq ekspertlər tərəfindən təhlil edilməli, müəyyən sorğular aparılmalıdır. Məqsəd korrupsiya virusuna qarşı effektiv mübarizə aparmaq, dövlət vəsaitlərinin mənimsənilməsinə şərait yaradan halları aradan qaldırmaq, vətəndaşların rifahını yüksəltmək, onların dövlətə olan etimadının yüksəldilməsini təmin etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Opinion 15 of the Consultative Council of European Judges on the Specialisation of Judges.
2. https://rm.coe.int/16807477d9#_ftnref5
3. Stevenson, M.K., Schutte, A.S. (2017). Specialized anti-corruption courts – Comparative cartography. 5 U4 Issue Chr., Michelsen Institute 26.
4. Kuz, I.Y., Stevenson, M.K. (2020). Supreme Anti-Corruption Court of Ukraine. Innovations for Impartial Justice. 4 (5) BRIEF 2.

Kifayət Qurban qızı Mənsimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
kifayetmnv@gmail.com

UŞAĞIN MƏKTƏBƏ QƏDƏRKİ YAŞ DÖVRÜNÜN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *uşaq psixologiyası, məktəbəqədərki dövr, psixi funksiyalar, şəxsiyyətyönlü inkişaf, psixoloq*

Keywords: *child psychology, preschool period, mental functions, personality-oriented development, psychologist*

Adətən məktəbəqədər dövrü 3-6 yaş arasındakı dövr hesab olunur. Bu yaş dövrü gələcək yaşlı adamın ruhi və əməli fəaliyyətinin, mənəvi simasının, yaradıcı potensialının tükənməz xəzinəsidir.

Uşaq psixologiyasında insanın həyatının məktəbəqədər yaş dövrü öz əhəmiyyəti baxımından müxtəlif nöqteyi-nəzərdən təhlil edilmişdir. Məşhur psixoloqlar K.Q.Yunq bu dövrü “fəallığın kapital yığımı”, L.S.Viqotski “Mən”in sosializasiyası” dövrü kimi səciyyələndirmişlər.

“Məktəbəqədər yaşlı uşağın iradəsi zəif olur: onda yamsılama güclüdür, təsir altına tez düşür. Yaşlıların, xüsusən valideynlərin müsbət nümunəsi, sözü onun üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Oyun, idman, əmək, rejim iradəni möhkəmlətməkdə, çətinlikləri aradan qaldırmaqda kömək göstərir” (1).

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda rəngləri fərqləndirmək bacarığı da sürətlə inkişaf edir. Onlar, əsasən, xromatik rəngləri – qırmızı, sarı, göy və yaşılı fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Həmin dövrdə axromatik (qara, boz) rənglər də

onlar üçün tanış olur. Beş yaşdan etibarən uşaqlar həm əsas, həm də aralıq rəngləri səhsiz ayırmaq və qruplaşdırmaq bacarığına yiyələnirlər. Altı yaşlılar isə müxtəlif çalarları fərqləndirə bilsələr də, lakin sözlə ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər.

Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın idraki fəallığının çiçəklənmə dövrü kimi qəbul edilir. 3-4 yaşlı uşaq situasiyanı qavramaq təzyiqindən azad olur, gözü önündə baş verənlərə qarşı passiv seyrçi deyil, hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqələrini anlamağa çalışır. Beş yaşlı uşaqlar çoxsaylı sualları ilə böyükləri yorur, bilmədikləri hər şey haqqında onlara suallar verirlər. Psixoloqlar uşağın bu dövrünü “kiçik filosofluq dövrü” adlandırırlar. Tədricən uşağın dünyagörüşünün ilk konturları yaranır.

Məktəbəqədər uşaqlıq dövründə psixi funksiyalar içərisində hafizə əsas yeri tutur. Təfəkkür ümumi təsəvvürlər planında fəaliyyət göstərmək imkanı əldə edir. Uşaqlarda ilk idrak maraqlar yaranır, təxəyyül fəaliyyətə başlayaraq uşaq yaradıcılığının vasitəsinə çevrilir.

“Müasir psixologiyada belə bir fikir yürüdüldür ki, uşağın əsas idrak qabiliyyətləri çox erkən təzahür etdiyindən onların təbiətinin öyrənilməsinə də məktəbəqədər yaş dövründə başlamaq lazımdır. Bu məsələnin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin sahədə mövcud qanunauyğunluqların aşkara çıxarılması idrak qabiliyyətlərinin məqsədyönlü tərbiyəsi üçün valideyn və tərbiyəçilərə zəruri biliklər verə bilər” (2).

Məktəbəqədər yaşlı uşağın həyatında və psixi inkişafında rollu-süjetli oyunlar aparıcı fəaliyyət forması kimi özünü büruzə verir. Onun vasitəsilə uşağın psixikasının əsas dayaqları yaranır.

Yeni fəaliyyət formaları – rəsm çəkmə, yapma, applikasiya və quraşdırma ilə yanaşı, təlim fəaliyyətinin elementləri də məktəbəqədər yaş dövründə meydana gəlir. Bu dövrdə uşaqların

ünsiyyəti situativlikdən azad olub, idraki məzmun kəsb etməyə başlayır.

Uşaqların ünsiyyətində verbal imkanlar genişlənir, onun əsas vasitəsi olan nitqin inkişafı, lüğət ehtiyatının artımı sürətlə davam edir. Bu, uşağa yaşlılar və yaşıdları ilə fəal nitqli ünsiyyətə qoşulmaq imkanı verir. 2-4 yaşlı uşaqların ünsiyyəti praktik-emosional qarşılıqlı münasibətlər müstəvisində qurulduğu halda, 4-6 yaşlı uşaqlarda yaşıdları ilə situativ-işgüzar əməkdaşlığa tələbat güclənir. Ünsiyyətin məzmunu uşaqların birgə oyun fəaliyyətinin xarakterindən asılı olur.

Məktəbəqədər dövrdə uşaq kollektivində diferensiya prosesi güclənir: bəzi uşaqlar məşhurlaşır, bəziləri isə təcrid olunur və ya rədd edilir. Uşağın həmyaşıdları qrupunda mövqeyinə bir çox amillər, başlıca olaraq yaşıdlarının dərdinə şərik olmaq hissi, onlara kömək etmək istəyi əsas yer tutur.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətyönümlü inkişafında diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlər sırasında rol-cins və iradi davranış formaları əhəmiyyətli yer tutur. Uşaqlarda iradənin inkişafı onlarda motivləşmə sahəsinin, uşağın formalaşma yolunda olan şəxsiyyətinin istiqaməti ilə sıx bağlıdır. İradənin ilkin keyfiyyətlərinin formalaşması zəminində onlarda tədricən davranışın ixtiyari formaları, motivlərin ilk qarşılıqlı tabeliliyi yaranır. Psixoloqların fikrincə, məhz məktəbəqədər yaş dövründə ilk dəfə olaraq uşaqlarda “etik instansiyalar” (L.S.Viqotski) əxlaqi təsəvvürlərin, qiymətləndirmə və davranışın ilk əlamətləri təzahür etməyə başlayır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaq ilk vaxtlar əşya və cisimlərdə ən çox formanı ayırmaqla onların mühüm əlamətlərini qavramağa cəhd göstərir. Bu dövrdə obyektlərin böyüklüyünü qavrama bacarığı da inkişaf etməyə başlayır.

Psixoloqların tədqiqatları göstərir ki, 3-6 yaşlı uşaqların hamısı cismin böyüklüyünü, 5 yaşlılar isə forma müxtəlifliyini qavramağı bacarır.

Uşağın məktəbəqədər yaş dövrünün sonunda, yəni 6 yaşın tamamında yeni yaş böhranı müşahidə olunmağa başlayır. Onun xarici təzahürləri uşağın spesifik ədalarında, özünü naza qoymasında, davranışının nümayişkaranə formalarında əks olunur. Uşaq ipə-sapa yatmaz olur, adət etmiş davranış etalonlarının çərçivəsini pozur, onun sanki yaşlılardan asılılığı azalır. Uşağın psixi həyatında yaranan bu simptomlar onun intellektual imkanlarının genişlənməsi, ictimai həyata qoşulmaq, müəyyən sosial mövqe tutmaq cəhdləri diqqəti cəlb edir. Bütün bunlar uşağın məktəbdə təlimə başlaması ərəfəsində baş verir və onun məktəbdə qəbul edilməsi ilə reallaşmış olur.

Ədəbiyyat

1. <https://aztehsil.com/news/8600-mektebeqeder-yaqli-usaqlarin-xususiyyetleri.html>
2. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/>

Elnarə Məhəddin qızı Cavadova
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
doktorant
e-cavadova@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN YENİ DÖVRÜNDƏ HƏRBİ LEKSİKANIN ÜSLUB İMKANLARI (MOLLA PƏNAH VAQIFIN YARADICILIĞI ƏSASINDA)

***Açar sözlər:** dil, hərbi söz, üslub, ifadə, bədiilik*

***Keywords:** language, military vocabulary, style, expression, artistry*

Hər bir dildə insanların həmişə və ya müəyyən bir tarixi dövrdə işlətdiyi əşya və ya məşğul olduğu sahə, yaşadığı hadisələrlə bağlı leksik-qrammatik vahidlər yaranmışdır. Hərbi sözlərin yaranması da belə proseslərdəndir. Maraqlıdır ki, dildəki söz qatlarından heç biri hərbi vahidlər bədii dildə olduğu qədər yarandığı məqsəddən uzaqlaşmamışdır. Belə ki, hərbi leksikanın əmələ gəlməsində savaş, qəsb, müdafiə, müharibə əsas olsa da, tarixi dövrlərin çoxunda onlar ədəbi dildə bədii məqsədə xidmət etmişdir. Lakin bu fikri hərbi sözlərin meydana çıxdığı zamanla bağlamaq olmaz. Çünki bu sözlər ilk yaranışda yalnız hərbi niyyətlərlə işlənmişdir, onların bədiilik məqsədi daşması sonrakı dövrlərə aid olmuşdur. Məsələn, Azərbaycanın əzəli torpaqlarının geri alınma və müdafiəsinə həsr olunmuş İkinci Qarabağ müharibəsi adlanan 44 günlük savaşda dilimizin leksik tərkibinə daxil olan “isgəndər”, “dron” kimi döyüş alətləri hələki bədii dilin leksikasına keçməmişdir. Belə ki, onlar hələlik ədəbi dildəki ictimai-siyasi sözlər sırasındadır. Bir zamanlar “ox”, “yay”, “qılnc”, “qalxan” və s. kimi sözlərin də taleyi belə olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, hərbi sözlər yarandığı

dövrə deyil, dilin aktiv leksikasında bir qədər uzaqlaşdıqda məcazlıq keyfiyyəti qazanaraq bədii mövqe qazanmışdır. Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin XVII yüzillikdən başlayan yeni dövrü, bu mənada, maraqlı qaynaqlardan biridir. Xüsusilə də Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı hərbi sözlərin bədii anlamları ilə zəngindir:

Vəqifəm, mən sənə heyran olmuşam,
Qaşların yayına qurban olmuşam
(Vəqif, 2004: 35,57).

Qaşların qurulu yay tək çəkilir,
Kırpıqların dəyir, ciyər sökülür
(Vəqif, 2004: 56).

Qədim hərbi leksikaya aid olan “ox”, “yay” sözlərinə bədii dildə, demək olar ki, bütün müəlliflərin yaradıcılığında rast gəlmək olar:

Peyvəstə qurulsun qaşın kamani,
Oxların sinəmdən keçsin nihanı,
Gül bədənini heç görməsin yamanı,
Lütf eylə Vəqifi-şeydayə, Pəri!
(Vəqif, 2004: 42).

Məlumdur ki, “xəncər” döyüş alətlərindən biridir. Lakin bu söz Vəqifin dilində epitetləşdirilərək maraqlı bir bədilik yaratmışdır. Şairin dilində “xəncər” sözü ilkin anlamını (öldürmək, yaralamaq) nisbətən qoruyaraq məcazlaşmış və “kırpıq” sözünün bədii təyini mövqeyinə salınmışdır:

O şux qəməzlərin, xəncər kırpiyin
Gündə olur yüz min qan qabağında
(Vəqif, 2004: 13).

Hərbi sözlərdən geniş yayılanları və hamı tərəfindən anlaşılaq ümumişlək söz məqamı qazanmışları içərisində “igid” sözü bədii dilin fəal vahidlərindəndir. Molla Pənah Vəqifin dilində də bu leksem aktivliyini qoruya bilir:

Dost dostun yolunda düşər ziyana,
İgid gərək tab gətirə dayana
(Vəqif, 2004: 18).

Vəqifin dilində “igid” sözündən düzəlmiş “igidlik” leksik vahidi də işlənmişdir:

İgitlik iddiasın edənə layiq deyil yalan,
Vəfasızlıq nisalərdə, deyildir bab igidlərdə
(Vəqif, 2004: 147).

Tarixən qədimliyi ilə seçilən, ov və hərbi məqsədlərlə işlənməsi ilə tanınan “kaman”, demək olar ki, işləklikdən düşməmiş, çağdaş dövrümüzdə “kamandan oxatma” idman növü yaranmış, yəni sözün iştirakı ilə yeni ifadələr formalaşmış və zaman-zaman bu söz bədii dildə bənzətmə vasitəsinə çevrilmişdir:

Harda görsəm bir şux, kaman qaşlını,
İstərəm canımı qurban eyləyəm
(Vəqif, 2004: 53).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə fars mənşəli “kaman” sözünün iki mənası verilmişdir ki, bunlardan ikincisi “oxatan yay” deməkdir (2006: 633).

Molla Pənah Vəqifin dilində bədii üslub vasitəsi kimi işlənən hərbi sözlər o dərəcədə fəaldır ki, bəzən bir fikri ifadə edən misralarda iki hərbi leksem işlənir. Örnək olaraq aşağıdakı nümunədə “peykan” və “zülfüqar” sözlərini göstərmək olar:

Bir maral baxışlı, kirpiyi peykan,
Bir qaşları zülfüqara aşiqəm
(Vaqif, 2004: 54).

Xəncər kirpiyindən saçılır qanlar,
Sənə qurban yüz min qaşı kamanlar
(Vaqif, 2004:63).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “peykan” sözünün mənası “oxun ucundakı sivri dəmir” kimi qeydə alınmışdır (2006:589).

Bu söz klassik bədii dilimizdə “gözəllərin kirpiyi” mənasında da işlənmişdir ki, burada sözün ilkin məna variantı (oxlamaq, vurmaq) müəyyən qədər saxlanılmışdır. Araşdırma Vaqifin dilində “yay” və “ox” sözlərinin daha çox işləndiyini göstərir.

Qaşların əyrisin yad eylədikcə,
Qamətim əyilib yaya dönmüşəm
(Vaqif, 2004:58).

Hüsnün kitabını bülbüllər oxur,
Yay qaşın bağrıma xədəngin toxur
(Vaqif, 2004:65).

Müjgan oxun atar, yay qaşın çəkər,
Dələr bağrım başın, ürəyim sökər
(Vaqif, 2004:118).

Buradakı “xədəng” sözü də diqqəti çəkən leksik-qrammatik vahidlərdəndir. Mənşə baxımından fars sözü olan “xədəng”in mənələrindən biri “qantökən ox” deməkdir (1985:689).

Sürməli gözlərin xoş xədəngi var,
Bir gün məhəbbətin yüz gün cəngi var,

Özgə baxan gözün qeyri rəngi var,
Bu baxanda amma sim-siyah baxar
(Vaqif, 2004:98).

Maraqlıdır ki, klasik dilimizdə “cəng” və “müharibə” sözləri geniş yayılsa da, Molla Pənah Vaqifin dilində milli “savaş” sözü ilə də qarşılaşırıq:

Hər dəm oynadanda gözü qaşını,
Gətirər firəngin tər savaşını
(Vaqif, 2004:59).

Şairin dilində “cəng” sözü də işlənmişdir:
Bir gözü şərlinin, cəng nəzərlinin,
Zülfü ənbərlinin, müşk tərlinin,
Bir səmənbərlinin, zər kəmərlinin,
Bir incə bellinin qurbanıyam mən
(Vaqif, 2004:75).

Molla Pənah Vaqifin dilində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, hərbi sözlərin iştirakı ilə formalaşan söz birləşmələri xitab mövqeyində işlənərək maraqlı üslub səviyyəsinin ortaya çıxması ilə nəticələnmişdir:

Ey kirpiyi xəncər, qaşı zülfüqar,
Nöşün məndən xəyalını kəsibsən?
Qoymazsan baxmağa xəttü xalına,
Tamaşayi-cəmalını kəsibsən
(Vaqif, 2004:76).

Diqqətədəyər faktlardan biri budur ki, XVIII yüzillikdə Azərbaycan bədii dilində “tüfəng” sözü ilə qarşılaşırıq. Belə ki, Vaqifin müxəmməslərindən biri “tüfəng” rədiflidir:

Dəhrdə oldu mənə dildarü dilbər bir tüfəng,
Xoş qədi ayineyi-simü səmənber bir tüfəng.

Çəkdi dudi-ahimi ta çərxi-çənbər bir tufəng,
Canıma atəş salıb yaxdı sərəsər bir tufəng,
Yanə-yanə qaldım, olmadı müyəssər bir tufəng
(Vaqif, 2004:180).

Araşdırmalar təsdiq edir ki, danışiq və ədəbi dilimiz, xüsusilə də bədii leksikamız hərbi sözlərsiz kasıb görünərdi. Dilin zənginliyində bu sözlərin rolunu inkar etmək mümkün deyil.

Ədəbiyyat

1. Molla Pənah Vaqif. (2004). Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 264 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). II c. Bakı: Şərq-Qərb, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). III c. Bakı: Şərq-Qərb, 672 s.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti. (1985). Bakı: Yazıçı, 1035 s.

Orxan Məmmədli oğlu Sultanov
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin
İqtisadiyyat İnstitutu
dissertant
sultanovorxan@gmail.com

BANK SİSTEMİNƏ DÖVLƏT MÜDAXİLƏSİNİN ÖLÇÜLMƏSİ

Açar sözlər: *liberalizm, dirijizm, dövlət müdaxiləsi, mərkəzi bank, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi*

Keywords: *liberalism, dirigisme, government intervention, central bank, banking regulation*

Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar, beyin mərkəzləri, tədqiqat institutları tərəfindən dövlətin iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə müdaxiləsinin qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatlar bu sahədə aparılan ilkin müqayisəli qiymətləndirmələr hesab edilə bilər. Bunlara “Heritage” Fondu və “The Wall Street Journal”-ın birlikdə hazırladığı “Index of Economic Freedom” (İqtisadi Azadlıq İndeksi), Freyzer İnstitutunun illik nəşr etdiyi eyniadlı “Economic Freedom Index” və “Human Freedom Index” (İnsan Azadlığı İndeksi), Dünya Bankının “Doing Business” (Biznes Mühiti) (qeyd edək ki, Müstəqil auditin Dünya Bankının rəsmiləri tərəfindən 2018 və 2020-ci illərin məlumatlarının təhrif edilməsi faktının aşkarlanması ilə indeks 16 sentyabr 2021-ci il tarixindən etibarən dayandırılmışdır), Dünya İqtisadi Forumunun “The Global Competitiveness Report” (Dünya ölkələrinin rəqabətqabiliyyətliyi haqqında), Sosial İmperativ Qeyri-kommersiya Təşkilatının “The Social Progress Index” (Sosial Tərəqqi İndeksi) və bir sıra başqa təşkilatların müvafiq sahələr üzrə araşdırmalarını misal

göstərmək mümkündür. Lakin, heç bir tədqiqat işində bank sisteminə dövlət müdaxiləsinin səviyyəsinin ölçülməsi fenomeninə rast gəlinmir.

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin üfüqi qiymətləndirilməsi ilk dəfə olaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunda professor N.Müzəffərli tərəfindən aparılmışdır. Onun təklif etdiyi qeyri-kompleks riyazi metodologiya çevik olmaqla yanaşı, öz praktikliyi ilə də diqqət çəkir. Məhz bu tətbiqi pragmatikliyin açdığı imkanlar alimin təklif etdiyi metodun digər tədqiqatçılar və alimlər tərəfindən də geniş istifadəsinə yol açmış və iqtisadiyyatın çox müxtəlif sahələrində dövlət müdaxiləsinin liberal və ya dirijist olmasını müəyyən etməyə kömək etmişdir (Müzəffərli, 2017).

İlk dəfə prof. N.Müzəffərli tərəfindən 2014-cü ildə çap olunmuş “İqtisadiyyatın sosialyönlüyü sağçı və solçu sistemlərdə” kitabında alim “İqtisadiyyatın Solluğu (Sağlığı) İndeksi” – İS(S)İ metodologiyasını irəli sürmüşdür (Müzəffərli, 2014). Sözügedən indeks aşağıda sadalanan 6 sub-indeks əsasında hesablanmışdır:

1. Dövlət maliyyəsi sub-indeksi (DM);
2. Qiymətlərin tənzimlənməsi sub-indeksi (QT);
3. Xarici ticarət sub-indeksi (XT);
4. Lisenziyaləşdirmə sub-indeksi (L);
5. Məşğulluğun tənzimlənməsi sub-indeksi (MT);
6. Minimum əmək haqqı sub-indeksi (MƏH).

İndikatorlar üzrə əldə olunmuş məlumatlar aşağıdakı formula vasitəsilə indeksləşdirilmişdir:

$$\frac{(V_i - V_{max})}{(V_{min} - V_{max})}$$

Bu nəzəriyyənin davamçısı kimi iqtisadiyyatın bank sektoruna dövlət müdaxiləsinə qiymətləndirmək üçün hazırladığım və elmi müzakirəyə çıxardığım Bank Sisteminin

Liberallıq (Dirijistlik) İndeksi – tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır.

Bank Sisteminin Liberallıq (Dirijistlik) İndeksi – (BSL(D)İ) mərkəzi banklar və ya digər müvafiq rəqulyator orqanlar tərəfindən bank sisteminə edilən modelyaradıcı müdaxilələrin səviyyəsini özündə əks etdirən inteqral indeksdir. İndeks özünün ən ilkin versiyasında olmasına baxmayaraq müxtəlif ölkələrdə dövlətin monetar sistemə müdaxiləsini ölçməyə imkan yaradır və gələcək tədqiqatlar indeksin nəticələrinin təkmilləşməsinə xidmət edəcəkdir. Həmçinin indeksin nəticələri gələcəkdə İS(S)İ-ə inteqrə olunaraq onun da nəticələrinin təkmilləşməsinə öz töhfəsini verə bilər. Yekun inteqral indeks:

$$BSL(D)İ = 0,30 \times NK + 0,30 \times MEN + 0,20 \times UD + 0,20 \times LƏ$$

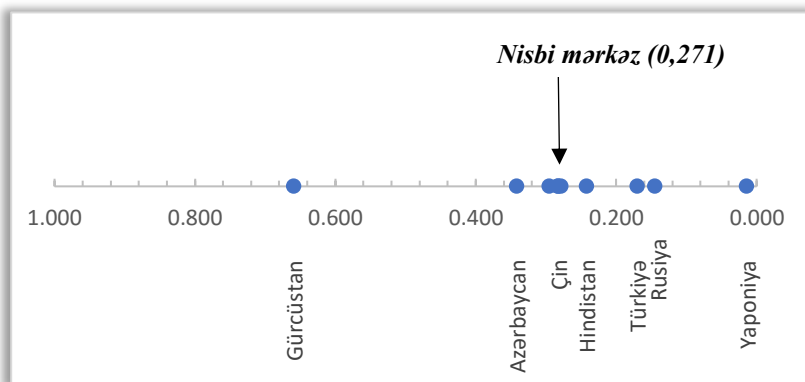
düsturu şəklində hesablanmış və indeksin nəticələri aşağıdakı cədvəllərdə təqdim olunmuşdur. Formulada NK – Nizamnamə Kapitalını, MEN – Məcburi Ehtiyat Normasını, UD – Uçot Dərəcəsini, LƏ – Leverec Əmsalını ifadə edir. Yekun inteqral indeksin çəkirlərinin müəyyən olunması zamanı sub-indekslərin praktiki olaraq birbaşa və dolaylı əhəmiyyəti nəzərə alınmışdır. Lakin gələcəkdə geniş məlumat bazasına çıxış olduğu halda təbiiq edilən çəkirlər üzrə riyazi optimallaşdırılma aparıla bilər.

Cədvəl 1.
BSL(D)İ üzrə nəticələr.

Nö	Ölkə	BSL(D)İ
1	Yaponiya	0.014
2	Rusiya	0.144
3	Türkiyə	0.170
4	Hindistan	0.242
5	Cənubi Korea	0.278
6	Çin	0.282
7	Kazaxıstan	0.283
8	Özbəkistan	0.295
9	Azərbaycan	0.342
10	Gürcüstan	0.659

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şkala 1.
BSL(D)İ üzrə iqtisadiyyatların solluğu-sağlığı.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 2.

**Müxtəlif gəlir səviyyəsinə malik ölkələrin
BSL(D)İ üzrə paylanması.**

Banks sisteminin liberalliq (dirijistlik) indeksinin aralığı	İndeks qiyməti, qeyd olunan intervalda yerləşən ölkələrin sayı			
	Yüksək gəlirli ölkələr	Orta gəlirli ölkələr	Aşağı gəlirli ölkələr	Bütün ölkələr
0.001 - 0.200	1	1	1	3
0.201 - 0.400	1	2	3	6
0.401 - 1.000	-	-	1	1
<i>BSL(D)İ-nin orta qiyməti</i>	<i>0.146</i>	<i>0.237</i>	<i>0.342</i>	<i>0.271</i>
<i>BSL(D)İ-nin minimum qiyməti</i>	<i>0.014</i>	<i>0.144</i>	<i>0.170</i>	<i>0.014</i>
<i>BSL(D)İ-nin maksimum qiyməti</i>	<i>0.278</i>	<i>0.283</i>	<i>0.659</i>	<i>0.659</i>
<i>Cəmi ölkə sayı</i>	2	3	5	10

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 1 və 2, həmçinin şkala 1 BSL(D)İ üzrə yekun nəticələri əks etdirir. İnteqral indeksin nisbi mərkəzi 0,271-dir. 4 ölkə nisbi mərkəzdən sağda, 6 ölkə isə solda yerləşmişdir. Yaponiya 0,014 qiyməti ilə bank sisteminə ən az müdaxilə edən ölkədir. Ardınca isə müvafiq olaraq Rusiya, Türkiyə və Hindistan sağçı ölkələr sırasındadır. 0,659 qiyməti ilə Gürcüstan bank sistemini ən sərt tənzimləyən ölkədir. Azərbaycan isə 0,342 qiyməti ilə siyahıda yalnız Gürcüstanı qabaqlaya bilmişdir. Cənubi Koreya 0,278 göstəricisi ilə mərkəzdən solda dirijist ölkələr siyahısına başçılıq edir. Çin, Qazaxıstan və Özbəkistan siyahıda Cənubi Koreyadan sonra gəlir və dirijist bank sisteminə malik ölkələr qrupuna aid edilir.

Ədəbiyyat

1. Müzəffərli, N. (2014). İqtisadiyyatın sosialyönlüyü sağçı və solçu sistemlərdə. Bakı: “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi.
2. İS(S)İ – 2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı. (2017). (N.Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə). Bakı: “Elm və Bilik” nəşriyyatı.

İsmət Allahverdi qızı Cəfərova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
dissertant
ismetceferova6@gmail.com

İNGİLİS SENTİMENTAL ROMANI VƏ ONUN İLK YARADICILARI

Açar sözlər: *sentimental roman, Riçardson, Fildinq, Smollet, Stern*

Keywords: *sentimental novel, Richardson, Fielding, Smollet, Sterne*

XVIII əsr ingilis ədəbiyyatında H.Fildinq, S.Riçardson, T.Smollet və L.Stern kimi yazıçıların əsərlərinin nəşri və onların oxucu kütləsi tərəfindən rəğbətlə qarşılanmasını bu dövrdə roman janrına olan ehtiyacın səviyyəsinin və bu janrın inkişafı üçün lazım olan münbit şəraitin göstəricisi kimi qəbul etmək olar. Bütün ingilis ədəbi janrları arasında ən populyar və məhsuldar olmaq üçün nəzərdə tutulmuş ingilis romanı ilk dəfə tam olaraq XVIII əsrdə ortaya çıxdı (Daiches, 1961:700). XVIII əsrin qırxıncı illərindən sonrakı illər, tezliklə bütün dövrlərdə dominant ingilis ədəbi forması kimi özünü təsdiqləyən yeni ədəbi janr olan romanın çiçəklənməsinin şahidi oldu. Bu yeni janrın çiçəklənməsinin əsas səbəblərindən biri XVIII əsrdə təhsilin yayılması, qəzet və jurnalların meydana çıxması oxucuların sayının hədsiz artmasına səbəb olması idi. XVIII əsrdə dramın tənəzzülü də romanın yüksəlişi və etibar qazanmasına qismən cavabdeh idi.

“Roman” termini nəsrdə yazılmış geniş bədii əsərlər olmaq xüsusiyyətinə malik olan çoxlu sayda yazılara tətbiq edilir. Geniş bir təhkiyə kimi roman qısa hekayədən və novella adlı orta

uzunluqlu əsərdən fərqlənir; onun böyüklüyü daha qısa, daha çox konsentrasiya rejimlərinə nisbətən daha çox müxtəlif xarakterlərə, süjetin daha çox mürəkkəbləşməsinə, mühitin daha geniş inkişafına və personajların və motivlərin daha davamlı araşdırılmasına imkan verir (Abrams, 1999:190).

Əsl roman dedikdə, sadəcə olaraq, həqiqəti təbiətdən asılı olan, duyğuların gərginliyi altında sadə insan həyatının hekayəsini izah edən bədii əsər başa düşülür. R.Bredberinin fikrincə, roman “miqyasına, nəsr xarakterinə və materiyasına görə mürəkkəb bir quruluşdur” (Lodge, 1977:56). Dövrün yetkin ingilis romanının formalaşmasının baş verdiyi müvafiq sosial-mədəni və ədəbi kontekstin rəngarəng və dinamik olduğunu, bədii cərəyanların – klassik, rokoko, sentimentalist-maarifçilik baxışlarının təkamülü və onların tənqidi ilə bağlı olaraq romanın fırtınalı ədəbi mübahisə mühitində inkişaf etdiyini dərk etmək lazımdır.

XVIII əsrin roman janrı ilə bağlı əksər tədqiqatlarda əsas diqqət H.Fildinqin romançılığına verilir. Bununla belə, S.Riçardson bu dövrün roman nəsr tarixində eyni dərəcədə mühüm rol oynamışdır. Təkcə İngiltərədə deyil, digər ölkələrdə də müasirləri arasında qeyri-adi oxucu kütləsi qazanan bu yazıçının sentimental romanları sonradan unudulub və ya ələ salınıb. S.Riçardson bədii psixologizmin inkişafında romanın epistolary formasının zəngin imkanlarını üzə çıxaran, əsrin birinci üçdə birində İngiltərədə məşhur olan rokoko nəsr ilə polemikalarda maarifçi sentimentalizmin formalaşmasına töhfə verən romançılardandır. Maarifçilik düşüncəsi onun qəhrəmanlarına yad olmadığından puritan əxlaqının ənənələri S.Riçardsonda maarifçiliyin etik ideyaları ilə üzvi şəkildə birləşdirilir.

S.Riçardson sentimental pafoslu romanın banisi idi; o, “Pamela: or, Virtue Rewarded”, “Clarissa: Or the History of a

Young Lady” və “The History of Sir Charles Grandison” kimi əsərlərində insan ruhunun hissləri, ehtirasları, sevincləri və narahatlıqlarını Pamela və Klarissa kimi qəhrəmanların vicdanlı və layiqli bədbəxtliklərinin həqiqi təsviri ilə əsas vəzifə kimi qarşıya qoyub və oxucunun həssaslığına təsir göstərməyə, göz yaşlarına toxunmağa və ona acımağa çalışır. H.Fildinqdə S.Riçardsonun romanı sentimental-realist romana çevrilir və bu roman reallığın doğru təsvirini əsas vəzifə kimi qarşıya qoyur. S.Riçardsonun “Pamela; or, Virtue Rewarded” əsərinin parodiyası kimi düşünülmüş və S.Riçardsonun üslubunun zəif tərəflərini məsxərəyə qoymuş “Joseph Andrews”, ilkin istedadının özünü tam əzəmətlə göstərdiyi “The History of Tom Jones, a Foundling” və nəhayət, ən saf formada sentimental roman növünə ən uyğun olan “Amelia” onun əsas romanlarıdır. Baxmayaraq ki, H.Fildinqin əxlaq kodeksi Riçardsondan daha dərin deyil, bununla belə, sonrakı oxucular onu daha cəlbedici hesab etdilər (Daiches, 1961:717). S.Riçardson və H.Fildinq ilə yanaşı, T.Smollett ümumiyyətlə, XVIII əsr romanının ustaları sırasında yer alır. Onun XVIII əsrin 40-cı illərindəki romanlarında həm pikaresk romanının təcrübəsi, həm də H.Fildinqin roman üslubu hiss olunur, lakin eyni zamanda sonuncunun insan təbiəti haqqında xoşməramlı nikbin baxışları ilə polemika da var. T.Smollett daha kəskin və qatı satirik, pessimist müəllifdir. XVIII əsrin 50-70-ci illərindəki romanlarında T.Smolletin sentimentalist epistolyar romana və “Qotik roman”a yaxınlaşması hiss olunur ki, bu da onun yaradıcılığının təkcə bir ədəbi cərəyanla bağlı olmasını deyil, özündə dövrün bədii cərəyanlarının rəngarəngliyini əks etdirdiyini göstərir.

XVIII əsr ingilis sentimental ədəbiyyatının özünəməxsus yaradıcılıq tərzilə fərqlənən bir nümayəndəsi də Lorens Sterndir. Yazıcının “The Life and Opinions of Tristram Shandy,

Gentleman” və “A Sentimental Journey Through France and Italy” adlı iki romanı ingilis ədəbiyyatında unikaldir. Onlar L.Sternin özünəməxsus pafos və yumor qarışığından ibarətdir və yazıcının pafosu bəzən təhqiredici sentimental olmaq nöqtəsinə qədər həddən artıq aşılsa da, yumoru incə və intellektualdır və tapıldığı qeyri-adi forma ilə daim oxucunu təəccübləndirir (Albert, 1975:281). Onun 1759-1767-ci illər arasında doqquz cildə nəşr olunan “The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman” romanı bədii ədəbiyyatda tamamilə yeni forma anlayışını ortaya qoydu. Hudson bu romanı “çox qərribə bir insanın qərribə işi” kimi təsvir etdi. Əgər bu əsəri roman adlandırmaq olarsa, o, özünəməxsus əsərdir, fərqləndirici xüsusiyyəti isə odur ki, sələfi və davamçısı yoxdur (Singh, 303). Bu dörd yazıcının – Riçardson, Fildinq, Smollett və Sternin işi monumental əhəmiyyət kəsb edir, xüsusən də ona görə ki, onlar təkcə ilk romançı deyil, həm də ən yaxşılar idilər və onlar ingilis ədəbi torpağında olan roman toxumlarının cücərib çiçəklənməsinə səbəb oldular.

Ədəbiyyat

1. Daiches, D. (1961). A Critical History of English Literature. Volume 2, p.700-717.
2. Abrams, M.H., Harpham, G. (1999). A Glossary of Literary Terms. Seventh (7th) edition, p.190.
3. Lodge, D. (1977). The novelist at the crossroads. Routledge and Kegan Paul London, p.56.
4. Albert, E. (1975). History of English literature. Oxford University press, 5th edition, p.281.
5. Singh, T. A history of English literature: student store publishers. 19th edition, 303 p.

Nəzrin Mirdamət qızı Əsədova
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
mr.psixologiya@mail.ru

EMOSİONAL İNTELLEKTİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Açar sözlər: *emosiya, emosional intellekt, inkişaf üsulları, idrak fəaliyyəti, yaş amili*

Keywords: *emotion, emotional intelligence, developmental methods, cognitive activity, age factor*

Uşaqlar dünyaya gəldiyi andan ibtidai emosiyalarla (gülüş, qəzəb, kədər, təəccüb, qorxu) doğulur və 2 yaşından etibarən (qısqanclıq, utanc, sevgi və günahkarlıq kimi) mürəkkəb emosiyaları öyrənməyə başlayırlar. Uşaqlar böyüdükcə emosiyaları anlama və dərk etmə bacarığı inkişaf edir. Artıq 10 yaşında olan uşaqlar bütün emosiyaları böyüklər kimi anlamağa və öz emosional reaksiyalarını ifadə etməyi bacarırlar. Bu proseslərə əsaslanaraq tədqiqatçılar emosionalarda olduğu kimi emosional intellektin də doğulandan deyil, sonradan qazanılan təcrübələr vasitəsilə öyrənildiyini və inkişaf etdiyini qeyd edirlər. Emosional intellektin inkişafı baxımından ən mühüm amillər olaraq yaş, ailə mühiti və gender fərqləri qəbul olunur.

Emosional intellektin inkişafı baxımından ən önəmli faktorlardan birincisi yaş amilidir. Emosional intellektin inkişafı üsullarından ən vacibi uşağın körpəlik dövründən etibarən fiziki (qidalanma, iradat,) və emosional (toxunma, nəvaziş, emosional ünsiyyət kimi) ehtiyaclarının qarşılanmasıdır. Körpələrin valideynlərinə güvənməsi və dünyanın təhlükəsiz bir yer olduğunu anlaması və dəyərli bir varlıq olduğunu öyrənməsi

onlarda emosional intellektinin inkişafı üçün çox vacibdir. Bu anlayışa “təhlükəsiz bağlanma” deyilir. Bir çox tədqiqatlar diqqət və qayğı ilə böyüyən uşaqların digərlərinə nisbətən özlərinin və başqalarının emosiyalarını daha yaxşı anlama bildiklərini, emosiyalarını müvafiq şəkildə nümayiş etdirdiklərini və yeniyetməlik dövründə sosial münasibətlərdə daha çox sevilən, güvənilən şəxslər olduğunu sübut etmişdir.

Belə ki, tədqiqatçıların araşdırmalarına əsasən, emosional intellekt körpəlik dövründən etibarən inkişaf etməyə başlayır. Məsələn, C.Ferguson 6 aylıq körpələrin həzz, rahatlıq və qəzəb kimi, 6 aydan yuxarı uşaqların isə sevinc, qorxu kimi fərqli emosiyaları yaşaya bildiklərini tədqiq etmişdir. S.Cravford və tərəfdaşları isə 2 yaşındakı uşaqların həm mənfi, həm də müsbət emosiyaları ifadə edə bildiklərini qeyd edirdilər. Bu sahə üzrə tədqiqatlar aparan M.Campos da körpələrin çox erkən aylardan hətta 10 həftəlik olarkən, analarının üz ifadələrindən səs tonlarından onların xoşbəxt, üzgün və ya əsəbi olduqlarını, üz ifadələrini qiymətləndirməyə başladıklarını müəyyən etmişdir. O, 2-3 yaşlı uşaqlarla apardığı tədqiqatda uşaqların xoşbəxt, şən, qəzəb və kədər emosiyaların mimik təzahürlərini anlama bildikləri halda, qorxu, nifrət kimi üz ifadələrini başa düşmədiklərini müəyyənləşdirmişdir. Emosional üz ifadələrini tanıma qabiliyyətinin, məktəbəqədər və məktəb illərində sürətli bir şəkildə inkişaf etdiyi də bir çox tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir (Salovey, Mayer, 1990: 221-234).

C.Mayer və başqa tədqiqatçılar apardıqları təcrübələr nəticəsində yaş artdıqca emosional intellektin də artığını müəyyənləşdirmişdirlər. Belə ki, 1999-cu ildə C.Mayer və onun tərəfdarları tərəfindən 229 şəxs üzərində aparılan tədqiqatda yaş və emosional intellekt arasında pozitiv korelyativ əlaqənin olduğu sübut edilmişdir (Goulman, 2009: 273). Tədqiqatın statistik nəticələrinə əsasən, ən yüksək emosional intellekt

göstəricisinin 35-44 yaş aralığındakı respondentlərdə olduğu qeyd edilmişdir.

Emosional intellektin inkişafı baxımından uşaqların böyüdüyü ailə mühitü də çox vacibdir. Ailə mühiti, emosional təhsilin verildiyi ilk məktəb hesab olunur. Bu emosional təhsil sadəcə ana-atanın uşaqlarına söylədikləri sözlər və ya etdikləri hərəkətlərlə deyil, öz hislərinin ifadə etmələri ilə və aralarındakı münasibətlər modeli ilə verilir.

V.Satir “Peoplemaking” adlı kitabında, ailəni insanı istehsal edən bir fabrika bənzədirdi. O qeyd edirdi ki, “əmələ gələn “məhsulun” necə olacağı ailədəki uşaqların emosional baxımdan nə qədər dəstəkləyici olduqları ilə əlaqəlidir”. Yaxın münasibətlər zamanı özümüzü necə görəcəyimizi və başqalarının bizim hislərimizə necə reaksiya verəcəyini, bu hisslər haqqında necə düşünməyimizin lazım olduğu və reaksiya verərkən nə kimi seçimlərimizin olduğunu, istək və qorxularımızı necə ifadə edəcəyimizi öyrənirik (Mayer, Salovey, Caruso, Sitarenios, 2009: 45). Bəzi ana-atalar yüksək qabiliyyətli emosional müəllimlərdir, bəziləri isə bu mövzuda çox bacarıqsızdırlar. Emosional intellektin inkişafı üçün aşağıdakı amillərə xüsusi diqqət etmək lazımdır:

- Emosional intellektin inkişafı üçün lazım olan əsas amil valideynlər tərəfindən uşaqların emosiyalarını ifadə etməsinə iznin verilməsidir. Öz emosiyalarını qiymətləndirə, anlaya bilməyən şəxs başqalarının emosiyalarını da qiymətləndirə, anlaya bilməz. Buna görə də bir valideyn olaraq, ilkin növbədə, öz emosiyalarını tanıma, idarəetmə, ailə daxilində müsbət emosiayaları göstərmək, söyləmək və bunun vacib olduğunu uşaqlara başa salmaq lazımdır.

- Emosional intellektin inkişaf etdirilməsinin başqa bir yolu uşağınızın özünün və ya yaxınlarının ona kitab oxumasıdır. Kitablarda qəhrəmanların və ətrafındakıların emosiyalarına yer

verilməsi, vəziyyətdən asılı olaraq personajların verdiyi reaksiyaların öyrənilməsi uşaqların emosiyaları anlamasını sürətləndirir. Xüsusilə kitablarda emosiyaların adları ilə detallı şəkildə adlandırılması, uşaqların emosional intellektinin inkişafına güclü təsir göstərir. Bəzən kitablarda qəhrəmanlar hadisələri, problemləri, dilemmalarla qarşılaşırlar, bəzən yanlış yollarla davranaraq emosiyalarına nəzarət edə bilməzlər. Bu baxımdan həyat tərzini ifadə edən kitablar uşaqlar üçün çox əhəmiyyətli bir modeldir.

Aparılan bir çox tədqiqatlar emosiyaları anlamanın, nəzarət edə bilmənin, empatiya ilə yanaşmanın, altruzim kimi sosial davranışlarla yaxından əlaqəli olduğunu və emosional intellekti yüksək olan şəxslərin lazımi sosial münasibətlərdə, həmçinin akademik münasibətlərdə daha müvəffəqiyyətli, psixoloji baxımdan daha sağlam və güclü olduqlarını sübut etmişdir. Aparılan digər tədqiqat isə emosional intellekti aşağı olan şəxslərin daha da aqressiv olduqlarını, təlim müvəffəqiyyəti və sosial münasibətlərinin daha aşağı olduğunu sübut etmişdir (Salovey, Mayer, 1990: 185-211).

Ədəbiyyat

1. Salovey, P., and Mayer, J.D. (1990). Emotional Intelligence. Students at risk for school failure. *Journal of Applied Psychology*, p.82, p.221-234.
2. Goulman, D. (2009). *Emotsionalnyy intellect*. Moskva: ACT, 478 s.
3. Mayer, J.D., Salovey, P., Caruso, D.R., Sitarenios, G. (2009). Emotional Intelligence as a standard intelligence. *Emotion*.
4. Salovey, P. and Mayer, J.D. (1990). Emotional intelligence. *Imagin. Cogn. Personal.* 9, p.185-211.

Jalə Elçin qızı Qənbərova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
qenberova.jale@mail.ru

İNSAN ORQAN VƏ YA TOXUMALARININ TRANSPLANTASIYASINA DONORUN RAZILIĞI

Açar sözlər: *transplantasiya, razılıq, tibbi müdaxilə, donor, orqan və toxuma*

Keywords: *transplantation, consent, medical intervention, donor, organ and tissue*

Tibbi müdaxilə şəxsin bədənində bəzi əməliyyatlar etməyi nəzərdə tutan fəaliyyətdir. Buna görə də tibbi müdaxilələr insanın həyat, sağlamlıq və bədən toxunulmazlığı dəyərlərinə zərər verdiyindən həyata keçirildiyi andan şəxsiyyətin hüquqlarını pozur və bir qayda olaraq qanunsuzdur. Canlıdan orqan və toxumaların götürülərək başqa şəxsə transplantasiyası xüsusi tibbi müdaxilə növü hesab edilir. Bu müdaxilənin təbii nəticəsi olaraq iki nəfərin bədən bütövlüyü pozulur. Tibbi müdaxilələrin insanların sağlamlığının bərpası baxımından zəruri və hətta məcburi olduğunu nəzərə alsaq, heç bir halda bu müdaxilələri qanunsuz hesab etmək ədalətli olmaz. Bunun əksinin qəbul edilməsi o deməkdir ki, tibbi müdaxilələr heç bir halda qanuna uyğun olaraq həyata keçirilə bilməz. Belə olduğu halda bu müdaxilələrdən məhrum olan, lakin müdaxiləyə ehtiyacı olan insanların sağlamlığı mümkün olmaz. Bu zaman da passiv qalmaqla şəxsin hüquqlarının pozulması halı baş verə bilər. Çünki hüquqi tənzimləmə şəxsin hüquqlarını və şəxsin hüquqlarını yaradan dəyərləri qorumağa borcludur.

Canlıdan orqan və ya toxumaların köçürülə bilməsi üçün donorun razılığı tələb olunur. Ancaq təkcə belə bir razılığın olması ilə deyil, razılıqla yanaşı digər şərtlərin ödənilməsi halında transplantasiya hüququayyğun olmuş olur. Ümumilikdə, transplantasiyanın gerçəkləşdirilə bilməsi üçün həm xəstə olan şəxsin, həm də donorun razılığı tələb olunur. Araşdırma zamanı məhz donorun razılığı tədqiq olunmuşdur.

Dünyanın bir çox ölkəsinin insanın ən təməl haqqı olan yaşamaq hüququnu pozan qanunsuz orqan və ya toxumaların transplantasiyasının qarşısını almaq məqsədilə həm daxili hüquqda tənzimləmələr aparmasına, həm də beynəlxalq platformalarda orqan ticarətinin qarşısını almağa yönəlmiş layihələrdə iştirak etməsinə baxmayaraq, təəssüflər olsun ki, orqan çatışmazlığından əziyyət çəkən xəstələrin ehtiyaclarını qarşılacaq sayda donor orqanın olmaması səbəbindən tam şəkildə bu cinayətin qarşısını almaq mümkün olmamışdır. İnsan orqan və ya toxumalarının qanunsuz transplantasiyası Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 137-ci maddəsilə kriminallaşdırılmışdır (1). Qeyd olunan maddədə insan orqan və ya toxumalarının alqı-satqısı, qanunsuz donorluğu və transplantasiyası cinayət əməli kimi nəzərdə tutulmuşdur. Cinayət Məcəlləsinin 137.3-cü maddəsində şəxsin razılığı olmadan transplantasiya məqsədilə donor orqanının götürülməsi və ya eyni məqsədlə şəxsi donor orqanının götürülməsinə məcburetmə əməli qeyd olunmuşdur. Şəxsin razılığı olmadan onun üzərində tibbi müdaxilənin həyata keçirilməsi onun yaşamaq hüququnun kobud şəkildə pozuntusudur. Bunun qarşısını almaq üçün “İnsan orqan və ya toxumalarının donorluğu, transplantasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda şəxsin donor ola bilməsi, orqan və ya toxumalarının götürülə bilməsi üçün müəyyən tələblər nəzərdə tutulmuş, şəxsin razılığı olmadan

transplantasiyanın həyata keçirilməsinin qarşısının alınmasına çalışılmışdır.

Tədqiqat zamanı canlı donordan orqan və ya toxumaların götürülməsinə razılığın mahiyyəti, razılığın hansı hallarda əsaslı hesab olunması araşdırılmışdır. Araşdırılma zamanı razılıq üçün tələb olunan şərtlər beynəlxalq və milli hüquq aspektində təhlil olunmuş, müvafiq hüquqi ədəbiyyatlara istinad edilmişdir.

Qeyd edək ki, orqan və ya toxumaların köçürülməsinə razılığın olması hələ özlüyündə transplantasiya üçün kifayət deyil. Bunun üçün razılıqla yanaşı, Qanunda nəzərdə tutulan digər şərtlər ödənilməlidir. Belə ki, razılıq verən şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin olması, donor və resipiyentin məlumatlandırılması, razılığın Qanunda nəzərdə tutulan qaydada açıqlanması belə bir razılığı hüquqa uyğun etmiş olur. Başqa sözlə, razılıq digər şərtlərin ödənilməsi halında transplantasiyanın hüquqaziddliyini aradan qaldıran, onu hüquqa uyğun hala gətirən bir iradə ifadəsidir (Kilichoghlu, Abik, 1991: 111, 251).

Orqan və ya toxumaların köçürülməsinə razılığın hüquqi xarakteri ilə bağlı doktrinada fikirlər iki fərqli yönə ayrılır. Birinci görüş ondan ibarətdir ki, razılıq hüquqi nəticələrin yaranmasına səbəb olan iradə ifadəsi olduğundan bir hüquqi fəaliyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Bu görüş Türkiyə, İsveçrə hüququnda hakimlik təşkil edir (Shenjak, 2001: 68-69; Ozbilen, 2011: 261). Digər bir görüşə görə isə bu sadəcə olaraq hüquqi fəaliyyətə bənzəyir, ancaq hüquqi fəaliyyət deyil. Çünki hüquqi nəticələrə səbəb olmur. Razılıq sadəcə hüquqi nəticə əmələ gətirmədən belə bir müdaxilənin gerçəkləşdirilə bilinməsi üçün həkimə səlahiyyət verir. Bu görüş Alman hüququnda üstünlük təşkil edir (Dural, Sarı, 2014: 193). Prinsipcə razılığın hər hansı hüquqi nəticə doğurub doğurmamasının praktiki olaraq bir əhəmiyyəti mövcud deyildir (Ozbilen, 2011: 262).

Razılığın keçərli olması üçün hüquqda nəzərdə tutulan şərtlərdən biri razılıq verən şəxsin tam fəaliyyət qabiliyyətinin olmasıdır. Belə ki, şəxsin öz orqanının digər şəxsə köçürülməsilə bədəninin bütövlüyünə zərər gələcəyini anlaya bilməsi gərəkdir. “İnsan orqan və ya toxumalarının donorluğu, transplantasiyası” haqqında AR Qanununun 1-ci maddəsində canlı donorun anlayışı verilmişdir (7). Həmin Qanuna görə canlı donor dedikdə, öz orqanlarını xəstəliyi olan şəxslərə transplantasiya məqsədilə könüllü olaraq verən tam fəaliyyət qabiliyyətli on səkkiz yaşına çatmış (sümük iliği və kök hüceyrələri istisna olmaqla) şəxs başa düşülür. Göründüyü kimi, sümük iliği və kök hüceyrələri istisna olmaqla ancaq tam fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər canlı donor ola bilər.

Razılığın kifayət etməsi üçün digər bir şərt şəxsin tibbi müdaxilə barədə məlumatlandırılmış olmasıdır. Tibbi müdaxilə aspektində müdaxiləni həyata keçirən həkimə nisbətən daha zəif mövqedə duran şəxsin sərbəst qərar verə bilməsi üçün müdaxilə ilə bağlı bir neçə məlumatlarla tanış olması gərəkdir ki, həmin məlumatlar əsasında gələcəyini müəyyənləşdirəcək qərar verə bilsin (Kaya, 2012: 61). Belə ki, şəxs müalicənin məqsədləri və faydası, müalicə tədbirlərinin həcmi, metodu, ehtimal olunan risklər, həmçinin müalicədən imtina və onun dayandırılması imkanı barədə əvvəlcədən məlumatlandırılmalıdır. Yalnız məlumatlandırılmış razılıq olduqda orqan və ya toxumaların transplantasiyasının həyata keçirilməsi mümkündür.

Digər bir məsələ razılığın formasıdır. Canlı donordan razılıq müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurum tərəfindən təsdiq edilmiş məlumatlandırılmış razılığa dair ərizə formasını arvadının (ərinin) və ya digər yaxın qohumlarının birinin şəhidliyi ilə imzalamaqla verilir.

Canlı donordan orqan və toxuma transplantasiyasına razılığın bir mühüm şərti də donorun iradə ifadəsinin sağlam

olmasıdır. Sağlam iradə insanın nəyə razı olduğunu dəqiq bilməsi və heç bir təsiri olmadan razılığını bildirməsi deməkdir. İradənin sağlam olması üçün şəxs, ilk növbədə, aldatma və qorxunun təsiri altında olmamalıdır (Ozbilen, 2011: 287; Aydın, 2008: 111; Erman, 2003: 97; Ertem, 2015: 391-392). Orqan və toxuma transplantasiyası baxımından iradənin sağlamlığına zərər vuran hallar arasında yer alan yanılma və aldatma tez-tez rast gəlinəcək problem olmasa da, ümumiyyətlə yanılma, aldatma həkimin donoru məlumatlandırma öhdəliyinin pozulması halında ortaya çıxmış olur.

Razılıqla bağlı digər bir məsələ razılığın geri alınmasıdır. Qanunun 19-cu maddəsində qeyd olunur ki, donorun istənilən mərhələdə orqan donorluğundan imtina etmək hüququ vardır. Təbii ki, bədəindən bir orqan və ya toxumanın götürülməsinə razılıq verən şəxs öz gələcəyini nəzərə alaraq belə razılığın geri alınma bilməsi hüququna da malik olmalıdır. Orqan və ya toxumaların götürülməsinə razılıq transplantasiyanın hüquqaziddliyini aradan qaldıracağı üçün razılığın geri alınmasından sonra ediləcək köçürülmə artıq belə əməli hüquqazidd edəcəkdir (Zevkliler, 1983: 25).

Beləliklə, yalnız Qanunda nəzərdə tutulan qaydada məlumatlandırılmış razılıq ərizəsini təqdim etməklə iradəsini bəyan etmiş tam fəaliyyət qabiliyyətli şəxsdən transplantasiya məqsədilə orqan və ya toxuma götürülə bilər.

Ədəbiyyat

1. <https://www.e-qanun.az/framework/46947>
2. Kilichoglu, Ahmet. (1991). "Legal Aspects of Organ Transplantation and Tissue Removal". TBBD, Vol. 3, p.2, p.246-265.

3. Abik Yildiz. (2014). "Living Organ and Tissue Transplantation". Health Law Congress, Ankara, p.93-146.
4. Shenojak, Zarife. (2001). "The Consent of the Minor for Medical Intervention". AUHFD, p.4, p.65-80.
5. Ozbilen, Arif Barish. (2011). Legal Actions on Biological Substances of Human Origin. Istanbul.
6. Dural, Mustafa, Sarı, Suat. (2014). Turkish Private Law, Basic Concepts and Initial Provisions of the Civil Code. Istanbul.
7. <https://e-qanun.az/framework/46447>
8. Mine, Kaya. (2012). "The Responsibility of the Physician Resulting from the Obligation to Inform the Patient". TBBD, p.100, p.45-82.
9. Aydin Murat. (2008). Organ and Tissue Transplantation as Medical Intervention and Criminal Responsibility, 1st Edition. Ankara.
10. Erman, Barish, E. (2003). Legality of Medical Interventions in Criminal Law, 1st Edition. Ankara.
11. Burju, Ertem. (2015). Consent and Limits as a Reflection of the Right to Self-Determination in Medicine Criminal Law (Advisor: Prof.Dr.Metin Feyzioghlu). Ankara University Social Sciences Institute Criminal Law Department, Ankara.
12. Zevkliler, Aydin. (1983). "Consequences of Attack on Personal Rights with Therapeutic Interventions". DUHFD, V.1, p.1, p.1-37.

Həqiqət Əbülfəz qızı Həməzəyeva
Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası
bakalavriat
hagigat81@gmail.com

BƏDURƏ ƏFQANLININ MİLLİ GEYİM ESKİZLƏRİNDƏ TARİXİN VƏ ETNOQRAFİYANIN QORUNMASI

Açar sözlər: *Bədurə Əfqanlı, milli geyim, tarix, etnoqrafiya, teatr rəssamı, geyim rəssamı*

Keywords: *Badura Afghani, national costume, history, ethnography, theater artist, costume designer*

Geyim cəmiyyətin, xalqın mənəvi, psixoloji, fizioloji və digər vəziyyətini özündə əks etdirir. Geyim sahibinin dünyagörüşü, zövqü və sosial vəziyyəti ilə bağlı olan bütün nüansları da ortaya çıxarmış olur. Azərbaycan milli geyimlərinin inkişafı tarixi tam araşdırılmasa da, bu günümüzdə qədər gəlib çatan milli geyim formalarının tarixi çox qədimdir.

Azərbaycan teatr rəssamlarının ilklərindən biri, həm ilk qadın rəssamı olan Bədurə Əfqanlı, həm də Bakı İncəsənət Məktəbində ilk təhsil alan qadındır. Xalq rəssamının yaradıcılığı milli geyim tariximizdə birmənalı əhəmiyyətə malikdir. Teatr tamaşaları, kino və Azərbaycan rəqs kollektivləri üçün yaratdığı geyim eskizləri müasir dövrümüzdə də geniş istifadə edilir. Bədurə xanım müvafiq geyim eskizlərini çəkməzdən öncə geyimin milli xüsusiyyətini öyrənərək, hadisənin baş verdiyi regiona səfər edib zonanın geyimi ilə bağlı araşdırmalar apararaq, yaşlı nəslin nümayəndələri ilə görüşüb məlumat toplayardı.

Rəssam yaratdığı geyimlərin üzərində əl işi ilə zövqlə işlənmiş milli naxışlara xüsusi yer ayırırdı. Geyim və naxışları ilə zəngin olan milli qadın geyimləri bölgələr üzrə hiss olunacaq qədər fərqlənir, milli kişi geyimləri isə zonalar üzrə ciddi fərqlənmirdilər. Qadın paltarları, əsasən, rəngi, arxalığı və kəsimlərinə görə fərqlilik yaradırdılar.

Bədurə Əfqanlı Azərbaycanın milli geyim üzrə yeganə rəssam araşdırmaçı və müəllifdir. Etnoqrafik biliklər toplayaraq qədim aksesuar və geyimlərin məzmununu dərinlən dərk edərək öz dövründə eyni abu-havanı yarada bilmişdir.

Tarixi obrazların geyimlərini işləyən rəssam bədii forma, element, rəng həlli, emosional təsir və s. bu kimi prinsiplərə riayət edirdi. Rəssamın yaratdığı kostyumlar personajların hərəkətlərinə plastiklik və özünəməxsusluq verirdi. Adət-ənənələrimizi, folklorumuzu dayanmadan tədqiq edərək mənasının dərinliyinə nüfuz edirdi.

Bədurə Əfqanlı yaradıcılığı gələcək üçün çox məhsuldar və yaddaqalan irs bəxş etmişdir. Bir sıra tanınmış tarixi əsərlərin kino və teatr sahəsində bədii quruluş və tərtibatını vermişdir. Dərin etnoqrafik və tarixi biliklərə malik olan rəssama “Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Məhəbbət əfsanəsi”, “Dəli kür” və s. başqa filmlərin geyimləri həvalə edilib. Əlbəttə ki, tarixi film və tamaşaların hazırlanmasının ərsəyə gətirilməsi hər bir incəsənət nümayəndəsi üçün böyük məsuliyyət və şərəf idi. Rəssamın geyim eskizləri onun etnoqrafik məlumatlara yaxından bələd olduğuna dəlalat edirdi.

Bədurə Əfqanlı qədər rəqs geyimi hazırlayan ikinci rəssam olmamışdır. Estetikanın çətin problemi olan rəng harmoniyasının öhdəsindən məharətlə gəlməyi bacarıb göz oxşayan rəqs geyimlərini müxtəlif çeşiddə təqdim etməyi bacarmışdır. O, geyimləri saray mahiyyətindən ayıraraq xəlqiləşdirmiş, hətta Azərbaycanın müxtəlif region və zonalara

– Bakı-Abşeron, Qarabağ, Lənkəran, Naxçıvan, Zaqatala-Şəki və s. məxsus geyimlər yarada bilmişdir. Yüksək bədii səviyyədə işlənən xalq rəqs geyimlərində xırda detallar belə rəssam tərəfindən diqqətlə işlənmişdir.

Ssenarinin məzmununa uyğun tarixiliyindən qaynaqlanaraq yaradılan personaj geyimləri bədii estetik nəticələrə çatmaqla yanaşı, tamaşa, yaxud kinonun ifadəli olmasına təsir edə bilmişdir. Ümumiyyətlə, Bədurə xanım yaradılan milli geyim dəstlərində tarixi və etnoqrafik faktları olduğu kimi qoruyub, onları səhnə və personajın mənəvi dünyasına uyğunlaşdıraraq ərsəyə gətirmişdir. Bu zaman milli kolorit prinsipləri və geyimin bədii dekorativ həlli diqqət mərkəzindən qaçmırdı.

Geyim dəsti üzərində iş zamanı Əfqanlı tarixiliyi qorumaqla geyimin forması, plastik həlli, milli elementlər, detalların proporsionallığını və əlbəttə ki, rəng çalarlarının təşkilinə və başqa bu qəbildən yaranan estetik təəssüratlara çox ciddi riayət etmişdir. Rəssamın güclü müşahidəçilik qabiliyyəti incəsənət tariximizin zənginləşməsinə, maddi mədəniyyətimizin öyrənilməsinə və gələcək nəsillərə ötürülməsinə vəsilə olmuşdur.

İstər kino, istər teatr, istərsə də rəqs sahəsində verdiyi geyim eskizləri tarixiliyi və milli ənənələri özündə uyğun şəkildə cəmləşdirən əsərlər yarada bilmişdir. Bədurə Əfqanlının ərsəyə gətirdiyi geyimlər müstəqil sənət əsəri kimi dəyərləndirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Səfərəliyeva, D. (1986). Bədurə Əfqanlı. Bakı: Işıq, s.47.
2. Əliyeva, S. (2017). Rəssam Bədurə Əfqanlının teatr yaradıcılığında tarixi ənənələrin təsiri ilə yaranmış geyim eskizləri. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin “Elmi əsərləri” jurnalı, № 24, s.195-200.
3. Gülməmmədli, R. (2016). Teatr, kino və rəqs geyimləri. Bədurə Əfqanlı. Yeni gallery. Bakı: Bakı İncəsənət Mərkəzi, s.312.
4. Məhərrəmov, T. (2006). Milli geyimlərin ilk rəssamı. Kaspi, 26 oktyabr, s.7.
5. Aliyeva, S. (2017). Vospevaniye natsionalistichnosti v eskizakh Badury Afganly. Nauchnyye issledovaniya v sfere gumanitarnykh nauk: Otkrytiya XXI veka. Materialy VI Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Pyatigorsk, 23-24 noyabrya, s.100-104.

Leyla Nəvaşir qızı Bəşirova
Bakı Dövlət Universiteti
bakalavriat
leylabasirova8@gmail.com

CƏNUBİ QAFQAZDA MÜASİR GEOSİYASI REALLIQDA AZƏRBAYCANIN ROLU

Açar sözlər: *Azərbaycan, Ermənistan, Cənubi Qafqaz, Dağlıq Qarabağ, Vətən Müharibəsi, Zəngəzur dəhlizi, Rusiya sülhməramlı kontingenti*

Keywords: *Azerbaijan, Armenia, South Caucasus, Nagorno-Karabakh, Patriotic War, Zangezur Corridor, Russian peacekeeping contingent*

Dünyanın geosiyasi mənzərəsi sürətli şəkildə dəyişir. Bu fonda Azərbaycanın xarici siyasətinin təhlili proseslərə dərin və dəqiq baxış tələb edir. Bu gün yerləşdiyi coğrafi mövqeyindən, iqtisadi potensialından, zəngin təbii sərvətlərə sahib olması baxımından Azərbaycan diqqət mərkəzindədir. 2020-ci ildə Ermənistanın Azərbaycan ilə sərhəddə törətdiyi təxribatlar Cənubi Qafqazda yeni təhdidlərə və risklərə yol açdı. 27 sentyabr 2020-ci il səhər saatlarında Qarabağ müharibəsindən sonra yaradılmış təmas xətti boyunca başladı. Bunun ardınca Ermənistanda hərbi vəziyyət və ümumi səfərbərlik, Azərbaycanda isə hərbi vəziyyət, komendant saati və qismən səfərbərlik elan edildi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdakı ən böyük ikinci şəhəri olan və 30 ilə yaxın bir müddət ərzində erməni işğalçıları tərəfindən zəbt olunmuş Şuşanın azad edilməsindən sonra İlham Əliyev, Vladimir Putin və Nikol Paşinyan arasında 10 noyabr 2020-ci il, saat 00:00-dan etibarən bütün döyüş əməliyyatlarının dayandırılmasını özündə ehtiva

edən atəşkəs bəyanatı, həm də Ermənistanın təslimçilik aktı imzalandı. Qələbədən sonrakı 2 il ərzində Azərbaycan münaqişənin nizamlanması prosesində əldə etdiyi hərbi nailiyyətlərdən yararlanaraq, hədəflərinə mümkün qədər qısa müddətdə və tam həcmdə çatmağa çalışır. Vətən Müharibəsinin və Zəfər Gününün əhəmiyyəti ilə bərabər, qələbənin bizə verdiyi üstünlükləri, müharibədən sonra əldə etdiyimiz nailiyyətləri qısaca belə sadalamaq olar:

- Azərbaycan son əsrlərdə ilk dəfə müharibədə qalib gələrək, işğal altında olan 10000 kv.km ərazisini düşməndən təmizlədi, ərazi bütövlüyü və suverenliyimizi bərpa etdi.
- Azərbaycan adını dünya tarixinə “BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini təkbaşına icra edən ilk ölkə” kimi yazdı.
- Bu Müharibədə siyasi müstəvidə fərqli baxışlara malik müxalif qüvvələr də milli maraqlar çərçivəsində Azərbaycan hakimiyyətinə dəstək verdilər.
- Məhz Şuşanın alındığı 8 Noyabr 2020-ci ildə düşmən tam məğlub oldu və səhəri gün Azərbaycana maksimum sərf edən birgə bəyanatı imzaladı. Ermənistanla sərhəddə yerləşən və ərazisinə görə Qarabağın Laçın və Kəlbəcər kimi iki ən böyük rayonu ilə bərabər, bölgənin qapısı hesab edilən Ağdamın döyüşsüz boşaldılması birgə Bəyanatın işğalçı ölkə üçün məhz məğlubiyyət aktı olduğunu sübut etdi.
- Müharibədə Qələbəmiz “Böyük Ermənistan” ideyasını və “Qarabağın statusu” məsələsini birdəfəlik “dəfn” etdi.
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın əsas hissəsilə əlaqəsi təmin edilir. Hava əlaqəsi artıq bərpa olunub, dəmir yolunun bərpası və avtomobil yolunun inşası istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Şərqi Zəngəzurun müxtəlif ərazilərində çox sayda mövqelərimizi irəli çəkdik, mövcud olanları isə möhkəmləndirdik.

– Hazırda Ermənistanın bir çox rayonlarının ərazisi birbaşa nəzarətimiz altındadır. İranla 132 km.-lik sərhədimizi tam bərpa etdik. İranla sərhədi qorumaq üçün Şərqi Zəngəzurda sərhəd diviziyası yerləşdirdik. Ermənistanla sərhədlər tam təyin olunmasa da, o ərazidə quru qoşunları yerləşdirilib. Zəngəzur Dəhlizinin açılmasına Ermənistan əngəl törətməyə davam edir. Bu Qələbə ilə Azərbaycan beynəlxalq səviyyədə separatizmlə mübarizənin və onun məhv edilməsinin praktiki yol xəritəsini təqdim etdi. Qarabağımızın tacı olan Şuşada regional əhəmiyyətli sənədlər imzalanır, beynəlxalq festivallar keçirilir. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı artıq fəaliyyət göstərir.

– Noyabrın 26-da Soqida Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Prezidenti Vladimir Putin tərəfindən imzalanmış Bəyanatda deyilir ki, tərəflər 2020-ci il 9 noyabr tarixli Bəyanatın, həmçinin 2021-ci il 11 yanvar tarixli Bəyanatın “yerinə yetirilməsinin gedişini” müzakirə ediblər. “Cənubi Qafqazda sabitliyin, təhlükəsizliyin və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi naminə 2020-ci il 9 noyabr və 2021-ci il 11 yanvar tarixli bəyanatların bütün müddələrinin bundan sonra ardıcıl surətdə yerinə yetirilməsinə və dönmədən riayət olunmasına tərəfdar olduğumuzu təsdiq etdik. Tərəflər “regionda vəziyyətin sabitləşməsinə və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə Rusiya sülhməramlı kontingentinin mühüm töhfəsini” qeyd edildi. Bütün bu proseslər bir daha göstərdi ki, Azərbaycan Cənubi Qafqazda lider dövlət kimi çıxış edir.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Prezident İlham Əliyev bölgədə nəqliyyat kommunikasiyalarının bərpasının, iqtisadi əlaqələrin yaradılmasının Cənubi Qafqazdakı uzun müddətli sülh və təhlükəsizliyə, o cümlədən inkişaf və integrasiyaya töhfə olacağını bəyan edib. Bunun üçün Azərbaycan 3+3 formatını təklif edib və ölkəmizin bu təşəbbüsü

Ermənistan istisna olmaqla, regionun digər dövlətləri (Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə, İran) tərəfindən dəstəklənib. Hazırda Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsinin formalaşmasında 44 günlük həmin hərəkət – Vətən müharibəsi həlledici rol oynadı. Türkiyə ilə münasibətlər isə “Bir millət, iki dövlət” formulu üzrə yüksələn xətlə bütün sahələri əhatə etməklə daha da inkişaf etdirildi. Ankara Azərbaycanla qardaşlıq münasibətlərinə real məzmun verdi. Xüsusilə ordu quruculuğunda yaxın əməkdaşlıq zamanla öz bəhrəsini verdi. Son bir neçə ayda Cənubi Qafqazda böyük dövlətlər daha da fəallaşblar. Onlar, əsasən, Azərbaycanla Ermənistan arasında münasibətlərin siyasi yolla əməkdaşlıq müstəvisinə gətirilməsi və təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı addımlar atırlar. Azərbaycan Prezidenti dərin düşünülmüş siyasətini Cənubi Qafqazda sülhü təmin etmək istiqamətində daim inkişaf etdirir. Bunun qarşılığında isə rəsmi İrəvan yenə də təxribatlara əl atır. Hər dəfə də Azərbaycan Ordusunun sarsıdıcı zərbəsini alaraq geri çəkilməli olur. Son olaraq 2022- ci il sentyabrın 12-14-də erməni diversiya qrupları və sonradan Ermənistanda yerləşən ordu bölmələri tərəfindən Azərbaycana qarşı hərbi təxribat törədildi və qəhrəman ordumuz düşmənin dərslərini verdi. Lakin ermənilər havadarlarının yardımı ilə yeni səviyyədə ideoloji təxribata başladılar. Onlar Azərbaycan Ordusunu təcavüzkar və Beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini pozan dövlət kimi göstərməyə cəhd etdilər. Bu cəhdlər indi də davam edir. Şübhəsiz ki, bu addımlar da Cənubi Qafqazda müşahidə edilən pozitiv geosiyasi dinamikaya mənfi təsir göstərə bilər. Ona görə də Bakı həmin əsassız ittihamlara da diplomatiya meydanında təmkinlə və sübutlarla əsaslı şəkildə cavab verir. Eyni zamanda, Azərbaycan diplomatiyasının regionda sülhü təmin etmək istiqamətində atdığı addımların fonunda ABŞ və Fransaın əsassız olaraq Ermənistanın tərəfini tutmaqla vəziyyəti

gərginləşdirməyə çalışdıqlarını görürük. Hətta 2020-ci il noyabrın 25-də Fransa senatının Beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə açıq hörmətsizlik nümayiş etdirərək Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə qarşı qərəzli və ədalətsiz qətnamə qəbul edərək dövlət marağını ölkə lobbisinə qurban vermişdi. Əslində, Vaşinqton və Parisin mövqeləri ziddiyyətlidir. Onlar bir tərəfdən Cənubi Qafqazda enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, kommunikasiyaların açılması və sabitliyin yaranmasında maraqlı göründükləri açıq-aydın ortadadır. Lakin regionda Rusiyanın mövqeyini zəiflətmək həvəsi ABŞ və Fransanı qərəz yoluna sürükləyir. Qafqaz haqsız yerə iki nəhəng geosiyasi gücün mənəşəsində sıxıla bilər. Son aylar Avropa və Amerikada siyasətçilərlə görüşlər keçirmiş və onlara real vəziyyətin fonunda Azərbaycan Prezidentinin həyata keçirdiyi siyasətin məqsədini izah etməyə çalışılmışdır. Coğrafi baxımdan regiona daha yaxın olan iki ölkə – İran və Türkiyə sərbəst hərəkət etmək imkanına malik deyildilər. Daha doğrusu, İranda bəzi dairələr əvvəllər olduğu kimi yenə də müxtəlif bəhanələrlə Ermənistana dəstək verir. İranın Azərbaycanla sərhəddə hərbi təlimlər keçirərək Azərbaycana hədə-qorxu gəlməsi və buna qarşılıq olaraq Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətli və ədalətli mövqeyi İranı sakitləşdirdi. Xüsusilə İranın Zəngəzur dəhlizinə qarşı mövqe tutması regionda riskləri artırırdı. Əgər Tehran bu mövqedə qalmağa davam edərdisə, Azərbaycan-Türkiyə geosiyasi müttəfiqliyinin yanında durmazsa, Cənubi Qafqazı təhdidlərin gözlədiyini proqnozlaşdırmaq olardı. Lakin daha əvvəlki proseslərdə Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı ziddiyyətlər yaransa da, İran artıq Azərbaycanla Araz çayı üzərində Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı körpünün tikintisinə başlayıb. Son müddət ərzində aparılmış araşdırmalar və müşahidələr zamanı bəlli oldu ki, Rusiya Federasiyası sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti

yerləşdiyi Azərbaycan ərazilərində təbii sərvətlərin qeyri-qanuni istismarı həyata keçirilməkdədir. Bu da həmin ərazilərdə ekoloji vəziyyətin pisləşməsinə gətirib çıxardı. Bu da Azərbaycan tərəfindən etirazla qarşılanaraq, həmçinin Azərbaycan ərazilərində təbii sərvətlərin qeyri-qanuni istismarı həyata keçirilməsi səbəbilə aksiyalara səbəb oldu. Bir çox iddialarla Ermənistanın “Azərbaycan Qarabağda “humanitar fəlakət” törədir” kampaniyasına hesablanmış dezinformasiyalarla gündəmdə qalmağa çalışır. Bu kampaniyanı daha da genişləndirəcəklər, erməni diasporu/lobbisi də bu istiqamətdə aktivləşəcək. Ötən ilin qışında qaz kəsildəndə də eyni taktikaya əl atmışdılar. Artıq təcrübəsi olan rəsmi Bakı bu kampaniyaya qarşı iki gediş etdi:

- Birincisi, ölkədə akkreditə olmuş diplomatik korpusun nümayəndələri və hərbi attaşeləri məlumatlandırdı;
- İkincisi, erməni sakinlərin humanitar ehtiyaclarını qarşılamağa hazır olduğunu bəyan etdi.

Beləliklə, yuxarıda vurğulanan məqamlar bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıq yaradıb. Bu yeni mənzərənin iki özəlliyi vardır: birincisi, regional əməkdaşlıqla beynəlxalq miqyasda əməkdaşlıq arasında daha uyğun şərait meydana gəlib; ikincisi, Azərbaycan bundan sonra da regionun lideri olaraq qalacaq!

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Şəhla Nihan qızı Əliyeva
V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat
Tibbi Profilaktika İnstitutu
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
shahlaaliyeva1969@gmail.com

ÜÇGÜNLÜK MALLYARIYANIN TÖRƏDİCİSİ OLAN *P.VIVAX*-IN MÜXTƏLİF XƏTLƏRDƏN OLAN HÜCEYRƏLƏRLƏ BİRGƏ KULTURASI

Açar sözlər: malyariya, *P.vivax*, fasiləsiz kultura, eukariot hüceyrələr, qidalı mühit, stimulyasiya

Keywords: malaria, *P.vivax*, continuous culture, eukaryotic cells, medium, stimulation

Məlum olduğu kimi üçgünlük malyariya törədicisinin fasiləsiz kulturasını almaq hələlik tədqiqatçılara müvəssər olmamışdır. Parazit ştamminin xəstədən izoləsi, uzunmüddətli daşınma və kriokonservasiyadan sonra malyariya plazmodiumlarının *in vitro* şəraitə adaptasiyası, həmçinin yüksək parazitemiya faizi əldə etmək üçün parazitlərin inkişafını stimula edəcək faktorlara ehtiyac daim duyulmaqdadır. Malyariya parazitlərinin müxtəlif xətlərdən olan hüceyrələrlə müştərək kulturasının aparılması bu baxımdan kifayət qədər maraq doğuran mövzudur və bu səpgidə işlər demək olar ki, yox dərəcəsindədir.

Hazırkı tədqiqat işində müxtəlif xətlərdən olan eukariot hüceyrələrdən istifadə edilmişdir: Hep-2 (insan qırtlağının karsinoma hüceyrələri); Vero, 4647 (yaşıl Afrika meymununun böyrək hüceyrələri); FL (insan amnionu hüceyrələri); L-929 (siçanların fibroblast hüceyrələri). Plazmodiumlarla hüceyrələrin birgə kulturası 2 ay müddətində davam etdirilmişdi. Bu müddət ərzində 20 təcrübə qoyulmuş, 16 passaj əməliyyatı aparılmış, 700-ə yaxın yaxma nəzərdən keçirilmişdir. Təcrübələrə qədər yuxarıda adları çəkilən hüceyrələrin kulturaları 20% buzov qan zərdablı İGLA MEM + 199 (4+4+2) tam qidalı mühitində saxlanılmışdı. *P.vivax* kulturası üçün isə 20% insan qan zərdablı 199 + RPMİ-1640 (6+2+2) qidalı mühit kombinasiyalarından istifadə olunmuşdu. Hüceyrələrin parazitlərin saxlandığı qidalı mühit kombinasiyasına adaptasiyası medium tərkibinin tədricən dəyişdirilməsi ilə 20 gün müddətində baş tutmuşdu. 6-cı passajdan sonra plazmodium-hüceyrə birgə kulturasına başlanılmışdı.

Başlanğıc parazitemiya faizi 0,15% təşkil edən və *in vitro* 3 ay fasiləsiz saxlanılan *P.vivax* kulturası (izolyat İEB-II-92) istifadə olunmuşdu. Parazit kulturası üçün insan eritrositlərindən (B+) istifadə edilmişdi. Yalnız Hep-2 və L-929 hüceyrələri ilə birgə aparılan kulturada 15-ci gün parazitemiya 0,6%-ə yüksəlmişdi (kontrol variantda 0.3%) və plazmodiumların 70%-ini amöbvari trofozoitlər, 10%-ini şizontlar təşkil etmişdi. Digər hüceyrə xətlərinə nisbətən Hep-2 və L-929 hüceyrələri üçgünlük malyariya törədicisinin *in vitro* inkişafını müəyyən qədər stimula edə bilmişlər. Beləliklə, uzunmüddətli daşınma və ya kriokonservasiyadan sonra üçgünlük malyariya törədicisinin kulturada inkişafını tənzimləmək üçün bu hüceyrə xətlərindən istifadə etmək olar.

Aysel Nuhbala qızı Ağayeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
rmeshediyeva@gmail.com

İlhamə Hüseynağa qızı Şammədova

Sumqayıt Dövlət Universiteti
ilhama.shammedova@gmail.com

Aynur Barat qızı Əhmədova

Sumqayıt Dövlət Universiteti
ehmedovaaynur19888@gmail.com

SELENİN KƏND TƏSƏRRÜFATI HEYVANLARININ ORQANİZMİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

***Açar sözlər:** selen, natrium selenit, kənd təsərrüfatı heyvanları, antioksidant, endemik xəstəliklər*

***Keywords:** selenium, sodium selenite, farm animals, antioxidant, endemic diseases*

Özünəməxsus bioloji xüsusiyyətə malik olan mikroelementlərdən biri də selendir. Son vaxtlara qədər selen və onun birləşmələrinə canlı orqanizm üçün toksik maddə kimi baxılmışdır. Lakin 1957-ci ildə selenin kiçik dozaları ilə siçanlarda qaraciyər nekrozunun və cücələrdə eksudativ diyatezin qarşısını almaq haqqında ilk məlumat verildi. Bundan sonra selenin mübadilə proseslərində əhəmiyyəti, onun E vitamini, sintetik antioksidantlar, kükürd tərkibli amin turşuları və başqa bioloji fəal üzvi birləşmələrlə qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilməyə başlandı. Hazırda selenin kənd təsərrüfatı heyvanları və quşlar üçün əvəzedilməz bioloji mikroelement olduğu təsdiq edilmişdir. İndi onun geosferə yayılma dərəcəsi, biogeokimyəvi əlamətləri əksər ölkələrdə müəyyən qədər

öyrənilmişdir. Azlığı və çoxluğundan orqanizmdə baş verən dəyişikliklər, xəstəliklər müəyyən edilmiş, onlara qarşı selen birləşmələri işlədilmiş və yüksək səmərə alınmışdır.

Selen heyvanların gözündə, xüsusi ilə onun torlu təbəqəsində çox toplanır. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının və quşların orqan və toxumalarında selenin miqdarına dair məlumatları ümumiləşdirib onları selenin miqdarca azalmasına görə aşağıdakı kimi düzmək olar: böyrəklər > dırnaq maddəsi > qaraciyər > tük, yun > qan > mədəaltı vəzi > bağırsaqlar > ürək > dalaq > ağciyər > skelet əzələsi > beyin > öd.

Selenin ən çox öyrənilən biokimyəvi xassələrindən biri onun antioksidant təsirə malik olmasıdır. Həmçinin elementin kiçik dozalarının orqanizmdə mübadilə və sintez proseslərini artırmaq xüsusiyyəti onun xəstəliklərin profilaktikasıdan başqa, kənd təsərrüfatı heyvanlarının balaverməsinin artırılmasında da tətbiqinə əsas vermişdir. Tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, selen çatışmazlığı nəticəsində heyvanlarda balavermənin faizi də aşağı düşür.

Natrium-selenitin qoyunların balaverməsini artırmaq məqsədi ilə tətbiqi diqqəti daha çox cəlb edir. Bu məsələ qoyunlarda qısırlığın aradan qaldırılması ilə əlaqədar olduğuna görə mühüm təsərrüfat əhəmiyyəti vardır.

Natrium-selenit müvafiq dozalarda qoyunların diş tənəsül orqanlarına spesifik təsir göstərərək onların fəaliyyətini artırır və nəticədə yumurtalıqlarda yumurtaların yetişməsinə, spermatozoidlərin balalıq yollarında hərəkətinə, mayalanmaya və ziqotanın böyüməsinə daha əlverişli şərait yaranır. Qoçlara və buğalara göstərilən qaydada natrium-selenitin verilməsi onların spermagenezini sürətləndirir, spermanın keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Ona görə də seləndən heyvandarlıq təsərrüfatlarında törədicilərin toxumunun keyfiyyətinin yüksəldilməsində istifadə etmək olar.

Həmçinin selen hüceyrələrin bölünməsinə təsir edir. Ona görə də elementin hüceyrələrin bölünməsinə, toxumaların regenerasiya qabiliyyətini artırmaq xüsusiyyətindən tibdə və heyvandarlıqda istifadə oluna bilər (Eyubov, Şirinov, 1986:51).

Ədəbiyyat

1. Eyubov, İ.Z., Şirinov, N.M. (1986). Selenin heyvandarlıqda əhəmiyyəti. Bakı, Az.dövlət nəşriyyatı, 51 s.

Gudrat Mashadi Aliyeva

Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry
named after Academician M.Nagiyev
PhD in chemistry
qudrataliyeva@gmail.com

Fidan Jovdat Alakbarova

Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry
named after Academician M.Nagiyev
Integrated master
fidanalakbarova11@gmail.com

SYNTHESIS OG Co (II) NITOTEREPHTALATE- PHRIDINE ADDUCT AND STRUCTURAL-CHEMICAL STUDY

Keywords: *nitroterephthalic acid, Co (II) complex, pyridine adduct, aqua complex, triclinic syngony, monodentate type of coordination*

Açar sözlər: *nitotereftalat turşusu, Co(II) kompleksi, piridin adduktu, akva kompleks, triklinik sinqoniya, molekulyar və kristal quruluş*

2-nitroterephthalic and 2-aminoterephthalic acids containing two carboxyl groups have caught researchers' attention as complex-forming ligands and the new complex compounds of these acids have been synthesized with various metals and their crystal and molecular structures have been studied (Carter, 2018:4921; Jyai, 2019:99; Serdzin, 2019:222; Clark, 1967:1428). Since the nitro-(NO₂) and amine-(-NH₂) groups located in the benzene ring are in the ortho-position with respect to one carboxyl group and in meta-position with respect to the other carboxyl group, they affect the reactivity of the

ligand and increase the mobility of the hydrogen atoms contained in the carboxyl group causing them to be replaced more easily by alkali metals. This so-called "ortho effect" manifested itself in other derivatives of benzoic acid (Shi, 2004:1268; Najafov, 1981:775; Sheldrick, 2015:8; Khan, 2022:29464).

In the research work, a new Co(II) complex compound of 2-nitroterephthalic acid has been synthesized, single crystals of this coordination compound have been obtained and their molecular and crystal structures have been studied in an automated diffractometer. The crystallographic parameters of the new pyridine adduct crystallized in triclinic syngony are as follows: chemical formula – $C_{42}H_{44}CoN_6O_{32}$, molecular mass 1203.76, temperature during reflection measurement 100.00 K, single crystal dimensions $0.45 \cdot 0.33 \cdot 0.28 \text{ mm}^3$, radiation source $CuK_{\alpha}=1.54184$, theta minimum 2.518° , theta maximum 74.827° number of summed reflexes 20412, number of independent reflexes 4758, space group P-1, single crystal density $d=1.659 \text{ g/cm}^3$, crystal lattice parameters $a=7.5955 \text{ \AA}$, $b=9.5927 \text{ \AA}$, $c=17.6055 \text{ \AA}$, $\alpha=85.254^{\circ}$, $\beta=88.8080^{\circ}$, $\gamma=70.4650^{\circ}$, Crystal lattice volume $V=1204.74 \text{ \AA}^3$, the number of molecules in the lattice $Z=1$, the final $R_{\text{factor}}=0.0398$. Central atom Co(II) is monodentately coordinated with carboxylic group (Co(1)-O(13)= $2.0852 \text{ \AA}$).

Experimental part: the new Co(II) adduct complex has been synthesized by following way: 2.55 g (0.01 mol) of $NO_2-C_6H_3-(COONa)_2$ salt is dissolved in 100 ml distilled water, heated up to $50-60^{\circ}$; and warm ($50-60^{\circ}$) aqueous solution of 2.87 g (0.01mol) of $CoSO_4 \cdot 7H_2O$ salt and distilled water is added to that, then filtered through filter paper and left in the dark to cool at room temperature.

When the solution is kept, single crystals of chestnut color precipitate after 4-5 days. The obtained precipitate is filtered and dried with a desiccator over anhydrous CaCl_2 . The yield of the reaction is 78.65%.

The chemical formula has been found by conducting an elemental analysis of the obtained new substance (Costech ECS 4010 CHNSO). The number of water molecules in the aqua complex has been found by weight analysis.

Analytically calculated %: C-41.89, N-6.98, H-3.66.

Found %: C-41.76, N-6.81, H-3.74 $\text{C}_{42}\text{H}_{44}\text{CoN}_6\text{O}_{32}$.

Figures 1 the structure of the molecule located in the crystal lattice.

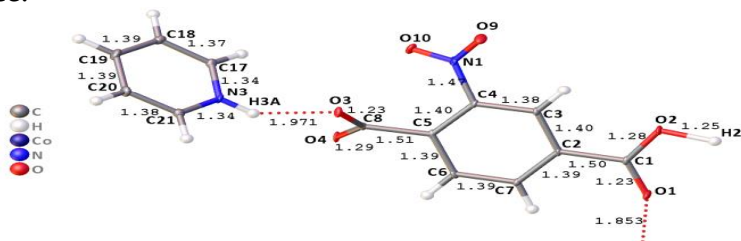

Figure 1. The crystal structure of bis-(nitrotereftalato) monopyridino Co(II) tetrahydrate coordination compound.

References

1. Carter, K.P., Kalajm, A., Cahil, C.L. (2018). Catena – bis-(benzoate) – diozo-Uranium (VI). Cryst. Eng. Comm., 20, p.4916-4921.
2. Jyai, R.N., Srinivasan, B.R. (2019). Syntheses, structures, reactivity studies and properties of anionic water rich bivalent metal phthalates. J. Mol. Struct, p.89-99.

3. Serzhin, V.N., Grigorev, M.S., Fedosev, S.P. (2019). Sintez i isledovaniye struktury 2-ftorbenzoata U (VI). Radiokhimiya, №3, s.217-222.
4. Clark, H.C., Goe, R.G. (1967). Inorg. Chem., p.1428.
5. Shi, J., Yin, H., Zhang, X., Wu, C. (2004). Synthesis and Crystal Structure of One-dimensional Cadmium (II) Coordination Polymer: $[Cd_2(DTB)(Bpy)_2(H_2O)_2]_n$ (DTB=1, 4-Dinitro-2,3,5,6. Tetracarboxylatebenzene Tetravalent Anion; Bpy= 2,2'-Bipyridyl). Chinese Journal of Structural Chemistry, 23.11, p.1266-1268.
6. Najafov, G.N., Usubaliyev, B.T., Amiraslanov, I.R. et al. (1981). Crystalline structure of bis-pyridine bis-(p-oxybenzoate) zinc (II) dipyridine. Coordination chemistry, V.7., B.5, p.770-775.
7. Sheldrick, G.M. (2015). Crystal structure refinement with SHELXL, ActaCrystallogr. C. Struct. Chem., 71.1., p.3-8.
8. Khan, B.A., Ashfaq, M., Muhammad, S., Munawar, K.S., Tahir, M.N., Al-Sehemi, A.G., Alarfaji, S.S. (2022). Exploring highly functionalized tetrahydropyridine as a dual inhibitor of monoamine oxidase A and B synthesis, structural analysis, single crystal XRD, supramolecular assembly exploration by Hirshfeld Surface Analysis and Computational Studies. ACS Omega, p.29452-29464.

Günəl Rəhman qızı Vahabzadə
S.C.Pişəvəri adına Respublika Humanitar
Fənlər Gimnaziyası
gunel.vahabzade1@mail.ru

FERMENT ÇATIŞMAZLIĞI – QLÜKOZA-6- FOSFATDEHİDROGENAZA (Q6FD) FERMENTİNİN ÇATIŞMAZLIĞI

Açar sözlər: *ferment, favizm, anemiya, mutasiya, hemoliz*

Keywords: *enzyme, favism, anemia, mutation, hemolysis*

Fermentlər canlı toxumaların tərkibində kiçik, lakin çox mühüm rol oynayan üzvi katalizatorlardır. Onların quruluşu əsasən zülallardan ibarət olduğundan onlara metabolik zülallar da deyilir. Canlı hüceyrənin bütün funksiyaları fermentlərlə bağlıdır.

Fermentlər bədəndə meydana gələn minlərlə kimyəvi maddənin və reaksiyanın baş verməsinə şərait yaradır. Bəzi insanlarda irsi xəstəliklərə görə fermentlərin miqdarı az ola bilər. Dünyada ən çox rast gəlinən ferment çatışmazlığı qlükoza-6-dır (2005:722).

Fosfat dehidrogenaz fermentinin çatışmazlığı.

Bu xəstəliyə *favizm* də deyilir. Qlükoza-6-fosfat dehidrogenaz çatışmazlığı, favizm xəstəliyi olaraq da bilinir, X xromosomu tərəfindən ötürülən, ağciyərlərdən bədəndəki toxumalara oksigeni daşıyan qırmızı qan hüceyrələrinə təsir edən genetik bir xəstəlikdir. Təsirə məruz qalan insanlarda qlükoza-6-fosfat dehidrogenaza adlı fermentin çatışmazlığı qırmızı qan hüceyrələrinin vaxtından əvvəl parçalanmasına səbəb olur. Qırmızı qan hüceyrələrinin bu məhvinə *hemoliz* deyilir (2008:16-24).

Qlükoza-6-fosfat dehidrogenaz çatışmazlığı ilə əlaqəli ən çox yayılmış tibbi problem qırmızı qan hüceyrələrinin bədənində doldurma biləcəyindən daha sürətli məhv edildiyi zaman baş verən hemolitik anemiyadır. Bu tip anemiya zamanı solğunluq, dəri və göz ağlarının saralması (sarılıq), sidrin qaralması, yorğunluq, nəfəs darlığı, ürək döyüntülərinin tezləşməsi müşahidə edilir.

Qlükoza-6-fosfat dehidrogenaz çatışmazlığı olan insanlarda hemolitik anemiya ən çox bakterial və ya viral infeksiyalar və ya müəyyən dərmanlar (məsələn, malyariyanın müalicəsində istifadə olunan bəzi antibiotiklər və dərmanlar) tərəfindən dəstəklənir. Hemolitik anemiya paxlalılar yeyildikdən və ya paxlali bitkilərin tozcuqları ilə tənəffüs etdikdən sonra da baş verə bilər (bu reaksiya “favizm” adlanır və buna görə də “favizm xəstəliyi” kimi də tanınır). Qlükoza-6-fosfat dehidrogenaz çatışmazlığı da yenidoğulmuşlarda sarılığın mühüm səbəbidir və bu sarılıq yüngüldən şiddətə qədər dəyişə bilər. Bununla belə, bu pozğunluğu olan bir çox insan heç vaxt heç bir əlamət və ya simptomla qarşılaşmır.

İşarələr və simptomlar

Simptomlara aşağıdakılar daxil ola bilər: qızdırma, baş ağrısı, sarılıq, nəfəs darlığı, solğunluq, dərinin və selikli qişaların sarılığı.

Xəstəliklə əlaqəli genlər, səbəb faktorları və risk faktorları

Qlükoza-6-fosfat dehidrogenaz çatışmazlığı G6PD genindəki mutasiyalar nəticəsində yaranır. Bu gen qlükoza-6-fosfat dehidrogenaza adlı fermentin yaradılması üçün göstərişlər verir. Ferment karbohidratların normal emalında iştirak edir. O, həmçinin qırmızı qan hüceyrələrini normal hüceyrə funksiyalarının əlavə məhsulları olan reaktiv oksigen növləri adlanan potensial zərərli molekulların təsirindən qoruyur. Qlükoza-6-fosfat dehidrogenazın iştirak etdiyi kimyəvi reaksiyalar qırmızı qan hüceyrələrində reaktiv oksigen

növlərinin zəhərli səviyyələrə yüksəlməsinə mane olan birləşmələr istehsal edir. G6PD genindəki mutasiyalar qlükoza-6-fosfat dehidrogenazın miqdarını azaldırsa və ya onun strukturunu dəyişirsə, bu ferment artıq qoruyucu rolunu oynaya bilməz. Nəticədə, reaktiv oksigen növləri qırmızı qan hüceyrələrini qura və zədələyə bilər. İnfeksiyalar, müəyyən dərmanlar və ya lobyaya yemək kimi amillər reaktiv oksigen növlərinin səviyyəsini artıraraq qırmızı qan hüceyrələrinin bədənə onları əvəz edə biləcəyindən daha tez ölməsinə səbəb ola bilər. Qırmızı qan hüceyrələrinin sayının azalması hemolitik anemiyənin əlamətlərinə və simptomlarına səbəb olur.

Tədqiqatçılar düşünürlər ki, G6PD mutasiyası olan insanlar müəyyən ağcaqanad növlərinin daşdığı yoluxucu xəstəlik olan malyariyadan qismən qorunur. Funksional qlükoza-6-fosfat dehidrogenazın miqdarının azalması, bu parazitə qırmızı qan hüceyrələrini işğal etməsini çətinləşdirir. Qlükoza-6-fosfat dehidrogenaz çatışmazlığı ən çox malyariyaya rast gəlinən dünyanın ərazilərində rast gəlinir. Digər problem isə xəstə körpələrdə müvafiq olaraq inkişaf edən yenidoğulmuş sarılıq və kernikterusdur. Bütün növlər lobyaya həssas olmadığından, lobyaya həssaslıq varsa, insan mütləq G6PD ferment çatışmazlığına malikdir, lakin hər G6PD ferment çatışmazlığı lobyaya həssas deyil. G6PD Aralıq dənizi favizmi ilə əlaqələndirilir (Qlükoza-6-fosfat dehidrogenaz çatışmazlığı və hemolitik anemiya, 7-ci nəşr: 883-900).

Diagnostic üsullar

Ən çox yayılmış seçim üsulu flüoresan ləkə testi və ya kəmiyyət spektrofotometrik analizdir. Kəskin hemolitik hücum halında, azalmış G6PD aktivliyi olan eritrositlər hemoliz ediləcək. Belə bir vəziyyətdə, sağlam qalan eritrositləri ölçəcəyi üçün test normal olacaq. Şübhə davam edərsə, hücumdan 3 ay sonra test təkrarlanmalıdır.

Müalicə və ya idarəetmə metodları

G6PD ferment çatışmazlığının müalicəsi yoxdur. Yəni çatışmayan fermenti əvəz etmək mümkün deyil, lakin hemofiliyaya bağlı anemiyanı müalicə etmək olar. Qanköçürmə ilə mümkündür. Favizmi olan xəstələr müəyyən dərmanlar, lobya, qida boyaları, naftalin və anilin boyaları kimi xəstəliyə təsir edən qidalardan və ya əşyalardan çəkinməklə favizmdən qoruna bilərlər.

Q-6-FDH çatışmazlığının ən az yayılmış, yaxud olmadığı ərazilərə Amerika, Afrikada Saxara və yüksəklikləri aiddir. Ən geniş yayılmış ərazilərə Səudiyyə Ərəbistanının cənub hissəsi aiddir. Orta və cənub-qərbi Asiyada Q-6-FDH çatışmazlığının yayılması aşağı tendensiya göstərir, lakin bu hər yerdə eyni səviyyədə deyil. Ən “qaynar nöqtələr” Şərqi Hindistanda, Tayland, Laos sərhəddində və Solomon adalarında müəyyən olunub (Hüseynova, Əliyeva, Vəliyeva, 2005:24).

Bəs Q-6 FD defisitli irsi hemolitik anemiyaya Azərbaycanın hansı bölgələrində daha çox rast gəlinir? Həkim-hematoloq bununla bağlı konkret statistika olmadığı deyir: “Talassemiyalı xəstələrin Azərbaycanın hansı bölgələrində çox olduğu məlumdur. Amma bu defistli xəstələrin hansı bölgədə çox olduğunu araşdıran yoxdur. Ən çox Lənkəran, Astara zonası və Şəkidə rast gəlinir. Onu deyə bilmərəm ki, orda bu xəstəlik çoxdurmu, yoxsa sadəcə, aşkarlanma halı yüksəkdir. Bir məqam var o bölgələrdə at paxlası bitkisi geniş yayılıb. Belə xəstələr at paxlası əkilən kəndin yanından belə keçə bilmirlər. Çünki bu bitkinin tərkibində olan maddə onların qanını parçalayır. Buna favizm deyilir. Məhz Q-6 FD çatışmalığı olan adamlarda favizm əmələ gəlir. Paxla latınca “*vicia faba*” deməkdir, favizm adı burdan götürülüb. O adamları heç xəstəxanaya çatdırmaq olmur. Qanda parçalanma o qədər güclü gedir ki, elə yolda dünyasını dəyişirlər. Amma hər hansı C vitamin tərkibli qida, yaxud

dərman içənlər krizə düşdükdə onları vəziyyətdən çıxarmaq olur”. S.Əlifəttahzadə bu çatışmazlığın konkret əlamətləri olmadığını qeyd edir. Defisit anadangəlmə olsa da, bəzən valideynlər uzun müddət bundan xəbər tutmur: “Belə uşaqlar bizə 1 ya 2 dəfə düşür. Təsadüfən uşağın qızdırması qalxanda ana hansısa qızdırmasalıcı dərman verir və uşaq krizə girir.

Yüksək temperatur, baş ağrıları, ümumi halsızlıq, ətraflarda ağrılar, qusma, ishal, dəri örtüyü və sklerada saralma əlamətləri yaranır. Bizim valideynə ilk sualımız bu olur – uşağın sidiyi nə rəngdə idi? Eritrositlərin damardaxili parçalanması ilə əlaqədar olaraq sidik marqanes, “ət suyu” rəngdə olur. Yəni ətin üzərinə su tökəndə hansı rəng olursa, o rəng. O zaman uşağı qan analizinə göndəririk. Cavab müsbət çıxırsa, valideynə xüsusi siyahı verilir. Orada nələrin qadağan olunduğu qeyd olunur. Məsələn, sitrus meyvələri, paxlalar, kola, fanta, aspirin, parasetamol, vitamin C tərkibli dərmanlar, ağrıkəsicilər qətiyyənlənməz, çünki qanı parçalayır. Eritrositlərin yüksək sürətlə parçalanmasının səbəbi dərman preparatlarının mübadiləsi zamanı yaranan hidrogen peroksidinin təsiri altında qlütationun oksidləşmiş formadan reduksiya olunmuş formaya keçməsi prosesinin intensivliyinin azalmasıdır. Burada müalicəyə ehtiyac yoxdur. Buna xəstəlik demək də doğru deyil. Çünki bu xəstəlik deyil, ferment çatışmazlığıdır. Bu uşaqları əməliyyat etməkdən qorxurlar ki, birdən qanaxma olar. Xeyr, burada qanaxma olmur. Amma ola bilər hansısa qadağan edilmiş dərmanı uşağa versinlər, o zaman problem yarana bilər. Bir sözlə, Q-6 FD çatışmazlığı olan şəxslər qadağa siyahısına əməl etdikdə ömürlərinin axırına kimi normal insanlar kimi yaşayırlar” (Ağayeva, Məmmədov, Kiçibəyov, 2018:16-21).

Ədəbiyyat

1. G6PD çatışmazlığının diaqnostikası və idarə edilməsi. (2005). Amerika Ailə Həkimisi, 722 s.
2. Qlükoza-6-fosfat dehidrogenaz çatışmazlığı: tarixi perspektiv. (2008). Blood, s.16-24.
3. Qlükoza-6-fosfat dehidrogenaz çatışmazlığı və hemolitik anemiya. (2009). In: Nathan DG, Orkin SH, red. Natan və Oskinin körpəlik və uşaqlıq dövrünün hematologiyası. 7-ci nəşr. Filadelfiya: W.B.Saunders, s.883-900.
4. Hüseynova, L.S., Əliyeva, K.A., Vəliyeva, G.Ə. (2005). Azərbaycan Tibb Universiteti Bakı Dövlət Universiteti: Yenidoğulmuşlarda qlükoza-6-fosfatdehidrogenaza ferment çatışmazlığının biokimyəvi və molekulyargenetik öyrənilməsi.
5. Ağayeva, S.Ə., Məmmədov, A.M., Kiçibəyov, B.R. (2018). Azərbaycan Respublikasının Oğuz rayonunda eritrositar qlükoza-6-fosfatdehidrogenaza fermentinin biokimyəvi polimorfizmi. AMEA Zoologiya İnstitutunun Elmi əsərləri, C.36, № 1, s.16-21,

Günay İlyas qızı Məlikova
Akademik Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu
doktorant
melikovagunay82@gmail.com

EPİLEPSİYA NƏDİR?

Açar sozlər: *epilepsiya, tutmalar, sinxron boşalmalar, epilepsiyanın müalicə üsulları, amiqdala və hipikampus*

Keywords: *epilepsy, seizures, synchronous discharges, epilepsy treatment methods, amygdala and hippocampus*

Beynin neyrodegenerativ disfunksiyaları zamanı yaranan xəstəliklər arasında epilepsiya ön sıraları tutur. Epilepsiya beynin xroniki, yoluxucu olmayan xəstəliyidir və hər yaşda olan insanlarda təzahür edə bilər. Bu günə gədər bu xəstəliyin səbəbi müəyyən edilməmişdir. Çünki səbələr çox müxtəlif ola bilər. Məsələn, prenatal və ya perinatal səbəblərdən beyin zədələnməsi (doğuş zamanı oksigen itkisi və ya travma, aşağı doğum çəkisi); anadangəlmə anormallıqlar, beyin qüsurları, genetik şərtlər; ağır baş zədəsi; beyinə oksigen miqdarını məhdudlaşdıran bir vuruş; menenjit, ensefalit və ya neyrosistiserkoz kimi beyin infeksiyası, müəyyən genetik sindromlar; beyin şişi və s. (1).

Epilepsiya iki və ya daha çox səbəbsiz tutma ilə xarakterizə olunan nevroloji vəziyyətdir. Beyində həddindən artıq hipersinxron neyron boşalmasının səbəb olduğu nevroloji funksiyanın paroksizmal dəyişməsi tutma adlanır. Qeyri-epileptik tutma qısamüddətlidir, epilepsiya isə iki və ya daha çox təhrikli tutma ilə xarakterizə olunan nevroloji vəziyyətdir. Hipokampus, amigdala, frontal korteks, temporal korteks və qoxu qabığı tutmanın lokallaşdığı ümumi sahələrdir. Təlim və yaddaş üçün ixtisaslaşmış beyin bölgələri, xüsusən neokortikal

bölgələr və hipokampus tutmalara nisbətən daha çox meyllidir. Epilepsiya bu sahələrdə anatomik dəyişikliklərlə əlaqələndirilir (2). Epilepsiyanın təxminən 75%-i uşaqlıq dövründə baş verir ki, bu da inkişaf etməkdə olan beynin tutmalara qarşı həssaslığını əks etdirir. Dünyada təxminən 50 milyon insan epilepsiyadan əziyyət çəkir ki, bu da onu dünyada ən çox yayılmış nevroloji xəstəliklərdən birinə çevirir. Epilepsiya səbəbi tam aydın olmayan qıcolmaların təkrarlanması ilə yaranan beyin xəstəliyidir. Epilepsiya zamanı neyrodegenerativ disfunksiyaların tezliyi müxtəlif yaş dövrlərində, müxtəlif səbəblərdən təkrarlanan tutma meyli kimi baş verə bilər (3). Epileptik tutmalar bədənin bir hissəsini (qismən) və ya bütün bədəni (ümumiləşdirilmiş) əhatə edə bilən və bəzən şüurun itirilməsi və bağırsaq və ya sidik kisəsi funksiyalarına nəzarətin itirilməsi ilə müşayiət olunan qısamüddətli qeyri-iradi hərəkət epizodları ilə xarakterizə olunur. Tutma epizodları bir qrup beyin hüceyrəsində həddindən artıq elektrik boşalmasının nəticəsidir. Beynin müxtəlif hissələri bu cür boşalmaların yeri ola bilər. Tutmalar diqqətin ən qısa müddətə pozulmasından və ya əzələ sıçrayışlarından tutmuş şiddətli və uzunmüddətli qıcolmalara qədər dəyişə bilər. Tutmaların tezliyi də fərqli ola bilər. Bir qıcolma epilepsiya demək deyil (dünyada insanların 10%-ə qədəri həyatı boyu bir dəfə tutma keçirir).

Kişilərdə epilepsiyanın tezliyi və yayılması qadınlara nisbətən bir qədər yüksəkdir. Fərq ən çox rast gəlinən risk faktorlarının fərqli yayılması və bəzi bölgələrdə sosial-mədəni səbəblərə görə qadınlarda vəziyyətin gizlədilməsi ilə izah oluna bilər. Epilepsiya halları ən gənc və ən yaşlı yaş qruplarında daha yüksəkdir. Uşaqlarda epilepsiya tezliyi həyatın ilk ilində ən yüksəkdir və 10 yaşın sonuna qədər böyüklər səviyyəsinə enir. Aşağı gəlirli ölkələrdə uşaqlarda epilepsiya zirvəsi; bu, yaşlı

fərdlərdə vəziyyətin, eləcə də ölkənin demoqrafik strukturunun düzgün müəyyən edilməməsinin nəticəsi ola bilər (4).

Epilepsiyanın mənşəyi və səbəbi tam məlum olmadığı üçün müalicə üsulları da fərqli ola bilər. Epilepsiya xəstələrinin üçdə birində müvafiq tibbi müalicəyə baxmayaraq qıcolmalar olur. Dərmana davamlı epilepsiya (DDE) neyrokoqnitiv və psixoloji tənəzzül, aşağı həyat keyfiyyəti, vaxtından əvvəl ölüm riskinin artması və daha çox iqtisadi yüklə əlaqələndirilir. Epilepsiya cərrahiyyəsi DDE olan insanların bir hissəsi üçün effektiv və təhlükəsiz müalicədir, lakin müasir tibbdə ən az istifadə edilən sübuta əsaslanan müalicələrdən biri olaraq qalır. Epilepsiya cərrahiyyəsindən kifayət qədər istifadə edilməməsi yaş və coğrafiyalar üzrə xəstə baxımına mənfi təsir göstərir (5).

Temporal lob epilepsiyası (TLE) olan xəstələrin 40%-ə qədəri dərman qəbul etməyə davamlıdır. Cərrahiyyə effektiv müalicədir, lakin görmə sahəsinin defisitləri (VFD) daxil olmaqla yeni nevroloji çatışmazlıqlara səbəb ola bilər. Əməliyyatdan sonra avtomobil idarə etmək bacarığı əsas məqsəddir, lakin əməliyyatdan sonrakı VFD xəstələrin 4-50%-də qıcolma olmasa belə avtomobil idarə etməyi istisna edir. VFD-lər optik şüalanmanın ən ön hissəsi olan Meyer döngəsinin zədələnməsinin nəticəsidir (6).

Elm və texnologiya inkişaf etdikcə epilepsiya əməliyyatında səmərəli irəliləyiş və dəyişikliklər baş verib. Bir çox epilepsiya mərkəzləri artıq bütün dünyada dərinlik elektrodları ilə SEEG tərəfindən invaziv monitorinqi subdural elektrodlarla (SDE) əvəz etmişdir. SEEG əvvəlki hesabatlarda göstərilirdi ki, mürəkkəbliyin dərəcəsi baxımından üstünlüklərə malikdir (7).

Epilepsiya mərkəzlərinin müvəffəqiyyəti üçün tətbiq edilə bilən spesifik strategiyalar var: multidisiplinar quruluşun qurulması, işlərin həcmi və mürəkkəbliyinin saxlanması/izlənməsi, digər mərkəzlərlə əməkdaşlıq, azaldılmış ağırlaşmalarla cərrahi nəticələrin yaxşılaşdırılması,

qabaqcıl diaqnostika vasitələrindən istifadə və minimal invaziv cərrahi üsulların nəzərdən keçirilməsi. Epilepsiya cərrahiyyəsinin düzgün istifadəsini təmin etmək üçün hər bir müdaxilə mütəmadi olaraq qiymətləndirilməli və rəy əsasında dəyişdirilməlidir. Epilepsiya cərrahiyyəsinin kifayət qədər istifadə edilməməsinin həlli xəstələr/ailələr, icma üçün maarifləndirici müdaxilələri, texnoloji nailiyyətlərdən istifadəni və hərtərəfli epilepsiya mərkəzində standartlaşdırılmış sistemin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bundan əlavə, digər potensial həllər arasında səhiyyə işçi qüvvəsinin müxtəlifliyinin artırılması, irqi və sosial-iqtisadi bərabərsizliyə əsaslanan maneələrin azaldılması (sığorta variantları), ehtiyac olduğu yerdə daha çox epilepsiya mərkəzlərinin yaradılması, müxtəlif texnoloji və insan (bacarıq və təcrübə) resursları ilə epilepsiya mərkəzləri arasında əməkdaşlığın və epilepsiya üçün tədqiqatın maliyyələşdirilməsinin artırılması. Epilepsiya mərkəzlərinin spesifik strategiyaları müvafiq cərrahi qiymətləndirməni təmin edir (8).

Ədəbiyyat

1. Epilepsy [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/epilepsy#:~:text=The%20causes%20of%20epilepsy%20are,birth%2C%20low%20birth%20weight\)%3B](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/epilepsy#:~:text=The%20causes%20of%20epilepsy%20are,birth%2C%20low%20birth%20weight)%3B)
2. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK580614/>
3. Epilepsy in neurodegenerative diseases. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1684/epd.2021.14>
4. The Epidemiology of Epilepsy <https://www.karger.com/Article/FullText/503831>
5. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8035287/>
6. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4030586/>
7. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7803704/>
8. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8035223/>

Banu Qubad qızı Ağamaliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0000-0002-1379-5944>

banu.ghamaliyevaa@gmail.com

Sevda Ayaz qızı Mahmudova

AMEA Biofizika İnstitutu

<https://orcid.org/0000-0001-8207-0544>

mahmudovasevda96@gmail.com

İNSANDA XƏRÇƏNGİN YARANMASI PROSESİNDƏ HER AİLƏSİ RESEPTORLARININ ROLU

Açar sözlər: *EGFR, ErbB, pankreas adenokarsinoma, HER, NRG*

Keywords: *EGFR, ErbB, pancreatic adenocarcinoma, HER, NRG*

HER (İnsan epidermal boy faktoru reseptoru və ya EGFR). Her ailəsinə aid olan reseptorlar ağciyər, yoğun bağırsaq, mədəaltı vəz adenokarsinomalarında və süd vəzi xərçəngi kimi bir sıra bədxassəli şişlərin inkişafında əsas rol oynayır. EGFR tirozinkinaza ailəsinə aid olan transmembran qlikozülüdür. EGFR siqnal yolu məməlilərin hüceyrələrində böyümə, sağ qalma, proliferasiya və diferensasiyanı tənzimləyən ən vacib siqnal yollarından biridir. Normal hüceyrədə EGFR iki əsas siqnal yolunun işə salınmasında mühüm rol oynayır. EGFR həmçinin kimyaterapiya/radioterapiyada, angiogenezdə və apoptozda rol oynayan bir neçə siqnal yolu ilə əlaqəlidir. EGFR və HER2 anormal fəaliyyətinin şişin böyüməsi və inkişafında mühüm rol oynadığı göstərilmişdir.

ErbB molekulları və onun törəmələrinə təsir edən transmembran reseptor zülalları tirozin kinazlardır. ErbB ailəsi ilk dəfə məməlilərdə aşkar edilmiş və ErbB ailəsinin üzvləri ilə oxşar struktur homologiyasına malik olan ErbB1, ErbB2, ErbB3 və ErbB4 dən ibarətdir (Downward, 1984). ErbB1 homoloqu onurğasızlarda (*C.Elegans* və *Drosophila*) da müəyyən edilmişdir, (LET-23; Aroian, 1990) (DER; Schejter and Shilo, 1989). ErbB reseptor ailəsinin üzvləri ektodermal və mezodermal toxumalardan yaranan bir çox orqan və hüceyrə tiplərində paylanır və çoxalma, böyümə, miqrasiya və adgeziya kimi müxtəlif hüceyrə proseslərində iştirak edirlər. EGF və neurequlin-1 (NRG1) kimi liqandlar ErbB reseptora birləşdikdən sonra onlar membrana yaxın rayonda üçüncü quruluş dəyişikliklərinə məruz qalırlar və membranda lateral hərəkət edərək digər ErbB molekuluna yaxınlaşırlar, nəticədə onlar arasında homo və heterodimerləşmə baş verir (Olayioye, 2000). Bu dimerləşmə bir reseptorun hüceyrədaxili kinaza domeninin digər ErbB molekulunu fosforlaşdırmasına imkan verir. Fosforlaşmış tirozin qalıqları fosfatidilinozitol 3-kinaza (PI3K) p85, Src və Shc kimi adapter/efektor molekullarını cəlb edir və bu siqnalı keçirici Ras zülalına ötürürlər.

ErbB reseptorları üçün liqandları iki qrupa bölmək olar: EGF ailəsi və NRG ailəsi (Falls, 2003). EGF ailəsi transformasiya edən böyümə faktoru alfa ($TGF\alpha$), heparin bağlayan EGF kimi böyümə faktoru (HB-EGF) epirequlin (EPR), amphirequlin (AR), betasellulin (BTC) və epigendən (EPG) ibarətdir. NRG ailəsinə NRG1, NRG2, NRG3, NRG4, NRG5 və NRG6 daxildirlər. Bu liqandların böyük əksəriyyəti əvvəlcə ifraz olunan və həll olunan formalara çevrilən və hüceyrəxarici boşluğa buraxılan ErbB reseptorları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan böyük membrana bağlanmış sələflər kimi sintez olunur. Lakin bu liqanların müəyyən bir hissəsi hüceyrəxarici

boşluğa ifraz olunur və dövredici sistemlər (qan, limfa) vasitəsilə ERB resoptorlara çatdırılır. ErbB reseptorları arasında ErbB3 aktiv kinaza domeninə malik deyil və bu dimer kompleksdə ErbB-ni fosforlaşdırma bilmir (Sierke, 1997). ErbB 1 və ErbB 2 genləri tez-tez müxtəlif xərçəng hüceyrələrində fəallaşır və həddindən artıq ekspressiya olunur, nəticədə liqanddan asılı olmayaraq özünü dimerləşməyə və avtofosforlaşmaya səbəb olur. Məsələn, ErbB2 ağciyər xərçənginin 3%, mədəaltıvəzi xərçənginin 20%, süd vəzi xərçənginin 30% və yumurtalıq xərçənginin 60%-ində fəallaşır.

ErbB1 siqnalı hüceyrənin sağ qalması və yayılması kimi müxtəlif hüceyrə funksiyaları ilə əlaqələndirilir. ErbB ilə əlaqəli aşağıya istiqamətdə siqnallara fosfolipaza C γ (PLC γ)-protein kinaza C (PKC), Ras-mitogenlə fəallaşmış protein kinaza (MAPK), PI3K-Akt və Jak kinaza 2 (JAK2)-STAT3 yolları daxildir. Ras-MAPK yolu hüceyrə proliferasiyası və differensiasiyasında iştirak edir, PI3K-Akt yolu isə hüceyrə böyüməsi və antiapoptotik proseslərdə iştirak edir, PLC γ -PKC yolu isə hüceyrə miqrasiyasını və bölünməsinə tənzimləyir (Fukui, 1988).

ErbB2 siqnalları əsasən Ras-MAPK yolu və PI3K Akt yolu ilə əlaqələndirilir və bu da hüceyrə proliferasiyasına səbəb olur. Buna görə də postnatal mərhələlərdə ErbB2 səviyyələri postmitotik neyronlar və ya qlial hüceyrələrlə məhdudlaşır. Leysinlə zəngin olan molekul Erbin hüceyrə proliferasiyası ilə əlaqəli Ras-MAPK siqnalının fəallaşmasını zəiflətdiyindən, ErbB2 ilə qarşılıqlı əlaqəsi oliqodendrositlərin differensiasiyası və miyelinləşməsində iştirak edir. Sinir sistem hüceyrələrin və ya sələf hüceyrələrin proliferasiyası zamanı ERB1 dən başqa yüksək miqdarda ErbB2 də ekspressiya olunur. Oliqodendrosit sələf hüceyrələr ErbB2-ni ErbB3 ilə birlikdə ekspressiya edir və ErbB2-nin fəallaşması ErbB3 fosforlaşması yolu ilə bu

hüceyrələrin proliferasiyası və diferensiasiyasına kömək edir (Flores, 2000).

ErbB3 NRG ailəsinin bəzi üzvləri üçün liqand üstünlükləri göstərir; ErbB3 NRG1, NRG2 və NRG6 ilə yüksək homolojiyə malikdir. ErbB3-ün hüceyrədaxili domenində müxtəlif adapter/efektor zülallarını tanıyan daha çox tirozin qalıqları vardır. Onun kinaza fəallağı olmadığından siqnalın ötürülməsini işə salmaq üçün ErbB2 və ya digər ErbB ilə heterodimerləşməsi tələb olunur. ErbB3 geninin alternativ splaysinqi ErbB3-ün (sErbB3) həll olunan (qeyri membran) izoformlarını, həmçinin hüceyrədaxili domendə itirilmələr olan izoformlar əmələ gətirir (Lee və Maihle, 1998). Bu izoformlar arasında p45 və p85sErbB3s NRG-yə birləşir və hüceyrəxarici boşluqda NRG1-in qatılığını azaldır. Xırdalanmış ErbB3 izoformlar kortikal astrositlərdə olur və NRG siqnalının zəifləməsində iştirak edə bilər.

ErbB4 əsasən Ras-MAPK və PI3K Akt yolları ilə bağlıdır. ErbB1 siqnalından fərqli olaraq, ErbB4-ün fosforlaşması Ras-MAPK yolunun fasiləsiz şəkildə fəallaşmasına səbəb olur, bu da hüceyrə tsiklinin dayandırılmasına və diferensiasiyasına səbəb olur (Veikkolainen, 2011). ErbB4 genində ekzon 15/16 və 26-cı ekzonların alternativ splaysinqi müvafiq olaraq ErbB4, JM-a/b/c/d və CYT-1/2 variantlarının əmələ gəlməsinə səbəb olur (Zeng, 2009).

ErbB siqnal yolunda baş verən dəyişilmələr, bir neçə növ xərçəngin inkişafı ilə nəticələnir və bu qüsurları hədəf edən çoxsaylı dərmanlar xərçəngin müalicəsində uğurla istifadə edilmişdir. Məsələn, metastatik süd vəzi xərçəngi ErbB2-i reseptorunun həddindən artıq ekspressiyası xəstələrin təxminən 25%-in də ErbB2 spesifik monoklonal anticisim trastuzumabinin tətbiqi xəstənin orta sağ qalma müddətini xeyli uzadır (Hortobagyi, 2001).

Mədəaltı vəzi xərçəngində şişlərin 30-68%-də EGFR-nin həddindən artıq ekspressiya olunduğu göstərilmişdir və bu da karsinomanın sonrakı mərhələsi ilə əlaqələndirilmişdir. Bununla belə, anti-EGFR müalicəsi mədəaltı vəzi xərçəngində heç bir yaxşılaşma ilə nəticələnməmişdir. Bərk toxuma şişləri olan xəstələrin proqnozunda HER4 ekspressiyasına dair klinik tədqiqat məlumatları digər HER ailə üzvlərinə nisbətən daha azdır. IHC tərəfindən müəyyən edilən mədəaltıvəzi xərçəngi nümunələrindəki HER4 səviyyəsinin xəstənin həyat göstəricisi ilə heç bir əlaqəsi olmadığı bildirildi (Thybusch-Bernhardt, 2001). HER1 və HER2-nin yüksək səviyyədə ekspressiyasının xərçəngin daha aqressiv bir fenotipinin əmələ gəlməsinə kömək etdiyini və HER4-ün olmamasının mədəaltıvəzi xərçəngi hüceyrələrinin metastatik qabiliyyətini artırma biləcəyini təklif etdi. EGFR üzərində aparılan tədqiqatlar bu signal yollarının bədxassəli şişlərin inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir, lakin şişlərin yaranmasında onun müxtəlif və ziddiyyətli rolları haqqında hələ də dəqiq məlumatlar mövcud deyil (Thybusch-Bernhardt, Beckmann, Juhl, 2001).

Ədəbiyyat

1. Downward, J., Yarden, Y., Mayes, et al. (1984). Close similarity of epidermal growth factor receptor and v-erb-B oncogene protein sequences. *Nature*, Vol.307, No.5951, pp.521-527.
2. Aroian, R.V., Koga, M., Mendel, J.E., Ohshima, Y., & Sternberg, P.W. (1990). The let-23 gene necessary for *Caenorhabditis elegans* vulval induction encodes a tyrosine kinase of the EGF receptor subfamily. *Nature*, 348(6303), 693-699.

3. Schejter, E.D., & Shilo, B.Z. (1989). The Drosophila EGF receptor homolog (DER) gene is allelic to faint little ball, a locus essential for embryonic development. *Cell*, 56(6), 1093-1104. doi:10.1016/0092-8674(89)90642-9
4. Olayioye, M.A. et al. (2000). The ErbB signaling network: receptor heterodimerization in development and cancer. *The EMBO Journal*, 19(13), 3159-3167.
5. Falls, D.L. et al. (2003). Neuregulins: functions, forms, and signaling strategies. *Exp. Cell Res.* 284, 14-30.
6. Sierke, et al. (1997). Biochemical characterization of the protein tyrosine kinase homology domain of the ErbB3 (HER3) receptor protein. *Biochemical Journal*, 322(3), 757-763.
7. Fkuie, Y. et al. (1988). Amplification of the Structurally and Functionally Altered Epidermal Growth Factor Receptor Gene(c-erbB) in Human Brain Tumors. *Molecular cell Biology*.
8. Flores, G.V., Duan, H., Yan, et al. (2000). Combinatorial Signaling in the Specification of Unique Cell Fates. *Cell*, 103(1), 75-85.
9. Lee, H., & Maihle, N.J. (1998). Isolation and characterization of four alternate c-erbB3 transcripts expressed in ovarian carcinoma-derived cell lines and normal human tissues. *Oncogene*, 16(25), 3243-3252.
10. Veikkolainen, V., Vaparanta, K., Halkilahti, K., Sundvall, M., & Elenius, K. (2011). Function of ERBB4 is determined by alternative splicing. *Cell Cycle*, 10(16), 2647-2657.
11. Zeng, et al., (2009). Upregulation of LRIG1 suppresses malignant glioma cell growth by attenuating EGFR activity. *Journal of Neuro-Oncology*, 94(2), 183-194.
12. Hortobagyi. (2001). Weekly Trastuzumab and Paclitaxel Therapy for Metastatic Breast Cancer With Analysis of

Efficacy by HER2 Immunophenotype and Gene Amplification. Journal of clinical.

13. Thybusch-Bernhardt, A., Beckmann, S., Juhl, H. (2001). Comparative analysis of the EGF-receptor family in pancreatic cancer: expression of HER-4 correlates with a favourable tumor stage. Int J Surg Investig. 2:393-400.

Rəqsanə Rəşad qızı Qarayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
qarayeva.reksane@mail.ru

METALLARIN TƏDRİSİNƏ YENİ YANAŞMALAR

Açar sözlər: *metal, layihə, tədqiqat, dəmir, dövri sistem*
Keywords: *metal, project, research, iron, periodic system*

İstedadlı və qabiliyyətli uşaqların elmi-tədqiqat işinə, layihələrin hazırlanmasına, yaradıcı işlərə cəlb edilməsi onların özünütəhsil və ixtisaslaşması istiqamətinə yönəlməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Tədqiqatçılıq fəaliyyəti uşaqlarda mühüm problemləri hissə-hissə, sosial, iqtisadi, ekoloji şərtləri nəzərə almaqla həll etmək və müəyyən elm sahəsindəki yeni nailiyyətləri əks etdirmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

Müəllim məqsədyönlü olaraq öz fəaliyyətini şagirdlərin kimya dərslərində tədqiqatçılığa maraqlarının formalaşdırılmasına və inkişafına yönəldərək, tədris-tərbiyə işinin ümumi sistemini yaratmağa çalışır.

Tədris prosesində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətlərini tədrisən mürəkkəbləşdirilməsi, tapşırıqların yerinə yetirilməsində onların müstəqillik payının artırılması aşağıdakı ardıcılıqla olmalıdır: öyrənilən mövzunun ayrı-ayrı anlayışlarından istifadə etməklə, müəllimin birbaşa rəhbərliyi altında sadə təcrübələrin və müvafiq fikir mübadiləsinin aparılması; mövzu üzrə biliklərdən istifadə etməklə, müəllimin təklif etdiyi plan üzrə mürəkkəb olmayan tədqiqatların yerinə yetirilməsi; kursun müxtəlif mövzuları üzrə əldə olunan biliklərdən istifadə etməklə tədqiqat tapşırıqlarının müstəqil

planlaşdırılması və yerinə yetirilməsi. Beləliklə, tədrisən şagirdlər daha yüksək bacarıqlara yiyələnəcəklər.

Layihə işləri şagirdlərdə həm də mövzuya marağı artırır, onları daha ətraflı öyrənməyə şövqləndirir, öyrənilən mövzunun təqdimatı daha rəngarəng və cəlbedici olur. Məsələn, metallar mövzusu məktəb kimya kursunda tədris olunan maraqlı mövzulardan biridir. Vətənimizin polimetal filiz yataqları ilə zənginliyi, yataqların istismarı ilə bağlı ekoloji vəziyyət, metalların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istifadəsi bu mövzunun tədrisi üçün geniş integrativ imkanlar yaradır və onun layihə şəklində öyrənilməsinə əlverişli və maraqlı edir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, “Metallar həyatımızda” mövzusunda layihə təklif edirik. Layihədə dəmir metalı, onun məişətdə istifadəsi tarixi nəzərdən keçirilmiş, Mendeleyevin dövrü sistemində dəmirin yeri, dəmir atomunun quruluşu, həmçinin onun əsas tətbiq sahələri, birləşmələri haqqında məlumat verilmişdir. Bu layihədə şagird insan orqanizminə dəmirin təsirini öyrənir və tədqiqat mövzusu üzrə praktiki iş aparır.

Layihənin mündəricatı:

- 1) Giriş.
- 2) Tapşırıqlar:
 - problemlə bağlı informasiya mənbələrinin nəzəri analizini aparmaq;
 - Dəmirin insan orqanizminə təsirini aydınlaşdırmaq;
 - Qida məhsullarında dəmirin tərkibini tədqiq etmək;
 - Tədqiqatın praktiki nəticələrinin müqayisəli analizini aparmaq;
 - Verilmiş məsələlər üzrə tövsiyələr hazırlamaq.
- 3) Dəmirin məişətdə istifadəsinin tarixi.
- 4) Mendeleyevin dövrü sistemində vəziyyəti. Dəmir atomunun quruluşu.

- 5) Dəmirin əsas tətbiq sahələri.
- 6) Birləşmələri.
- 7) Dəmirin insan orqanizminə təsiri:
 - Orqanizmdə dəmirin rolu;
 - Dəmir çatışmazlığı.
- 8) Praktiki hissə:

Təcrübə: “Almalarda dəmirin miqdarının tədqiqi”.

Əvvəlcə qırmızı alma ilə təcrübə aparılır. Qırmızı alma yarı bölünür, almanın çəpəki kəsiyi nəzərdən keçirilir.

Limon kəsilir. Almanın yarısına limon sürülür, digər hissəsi kəsiyi yuxarı şəkildə boşqabda saxlanılır. Eyni ardıcılıqla yaşıl alma ilə də eyni əməliyyatlar aparılır. Yaşıl almanın hər iki yarısı boşqabda kəsiyi yuxarı saxlanılaraq, baş verən dəyişikliklər müşahidə edilir. Bir müddətdən sonra almanın limon suyu sürülməmiş hissəsi qaralır, limon suyu ilə “*qorunan*” hissəsi isə ağ qalır.

Qaralma almalardakı dəmirin havanın oksigeni ilə oksidləşməsi nəticəsində baş verir. Limon suyundakı turşu almanın kəsiyini oksidləşmədən qoruyur və oksidləşmə prosesini ləngidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qırmızı almalar heç qaralmadılar, deməli, yaşıl almalarda dəmirin miqdarı çoxdur və onlar daha faydalıdır.

- 9) Yekun.

Həyatımızı metallarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Təqdim etdiyimiz işdə dəmir, bəsit maddə olan metallar, onların xassələri və tətbiqi haqqında biliklərimiz genişləndi.

İnsanların texniki mədəniyyətinin qurulmasında və inkişafında dəmirin rolu çox böyükdür. Bərkliyi, plastikliyi onları əmək alətləri və istehsalat üçün əvəzedilməz materiala çevirdi. Küçəyə baxdıqda, hər biri dəmirdən hazırlanmış yüzlərlə avtomobil görürük. Dəmir ərintilərindən körpülər,

reislər, tramvaylar, qatarlar, təyyarələr düzəldirlər. Metallar hər yerdədir! Bizim özümüzdə də metallar var. Onlar orqanizmdə müxtəlif proseslərin həyata keçməsi üçün istifadə edilir.

Nəzəri hissədə dəmirin quruluşunu və xassələrini, tibbdə tətbiqini xarakterizə etdik və bu element ionunun artıqlığı və çatışmazlığı zamanı baş verənləri təsvir etdik.

Aparılan işin sonunda əldə etdiyimiz nəticələr:

Dəmir ionları insan orqanizminə mühüm həyati əlverişli təsir göstərir. Ona görə dəmirlə zəngin qida məhsullarından (xurma, alma, qoz) istifadə etmək lazımdır.

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Bikəs Sayıl oğlu Ağayev

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

texnika üzrə fəlsəfə doktoru

bikies418@gmail.com

orcid.org/0000-0002-5258-7718

Məleykə Mobil qızı Paşayeva

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

ibishova96@mail.ru

SOCAR PRAKTİKASINDA ANOMAL YÜKSƏK LAY TƏZYİQİNİ OPERATİV PROQNOZLAŞDIRAN SİSTEMLƏRDƏN İSTİFADƏ MƏQSƏDƏUYĞUNLUĞU HAQQINDA

Açar sözlər: *neft-qaz quyuları, anomal yüksək lay təzyiqi, proqnozlaşdırma, mexaniki qazma parametrləri, α -eksponenta üsulu, Socarda tətbiqi*

Keywords: *oil and gas wells, abnormally high reservoir pressure, forecasting, drilling mechanical parameters, α -exponent method, implementation in Socar*

Məlumdur ki, neft işində quyularının qazılması prosesində anomal yüksək lay təzyiqi (AYLT) səbəbindən bir sıra mürəkkəbləşmələr və qəzalar (MQ) baş verir. Bu halların əsas səbəbi, quyuların layihələndirilməsinin qazmadan əvvəl aparılmış axtarış-kəşfiyyat işlərinin nəticələrinə, mədən (istismar) parametrlərinə əsaslanma da, çox zaman, layihə üzrə litoloji kəsilişlərin, təzyiq və s. göstəricilərin real qiymətlərdən

fərqlənməsidir. Baş vermiş bu halların aradan qaldırılması külli miqdarda əlavə maliyyə məsrəflərinin, vaxt və insan resurslarının itirilməsinə, ətraf mühitin çirklənməsinə, hətta insan tələfatına səbəb ola bilər. Ona görə də MQ-nin qarşısının alınması məqsədilə AYLT zonaların vaxtında aşkarlanması və proqnozlaşdırılması iş effektivliyinin yüksəldilməsinin əsas yollarından biri hesab edilir. Bu məqsədlə AYLT-ni proqnozlaşdırma sistemlərindən geniş istifadə edilir. AYLT-nin proqnozlaşdırılması üsulları lazım olan məlumatların əldə edilməsi zamanına görə üç qrupa bölünür:

- quyuların qazılmasına başlamazdan əvvəl (axtarış-kəşfiyyat işləri prosesində);
- quyuların qazılması prosesində. Bu üsullar iki qrupa bölünür:
 - a) quyu lüləsinin dərinləşdirilməsini dayandırmaqla;
 - b) qazmanı dayandırmadan proqnozlaşdırma;
- qazma prosesi başa çatdıqdan sonra.

AYLT zonalarının proqnozlaşdırma məqsədilə istifadə edilən üsulların analizi nəticələri göstərir ki, digər üsullarla müqayisədə mexaniki qazma parametrləri (MQP) arasındakı asılılığa əsaslanan üsullar qrupu digər üsullarla müqayisədə aşağıda göstərilən üstünlüklərə malikdir (Aghayev, Samidov, Pashayeva, 2022:161-166):

- proqnozlaşdırma prosesinin qazmanı dayandırmadan aparılması;
- proqnoz nəticələrinin real vaxt rejimində əldə edilməsi;
- qazma kəmərinin quyu lüləsindən çıxarılmasına ehtiyacın aradan qaldırılması və s.

Bu qrupa daxil olan üsullarda aşkarlama amili kimi mexaniki qazma sürəti (MQS) parametrindən istifadə edilir (Məmmədov, Qəhrəmanov, Məmmədova, 2021:4-9). Bu üsulların əsaslandığı qanunauyğunluğun mahiyyəti: quyunun

dəriniyi artdıqca layların sıxlaşma dərəcəsi artır, məsaməliyi isə azalır (“normal sıxlaşma xətti”). Məsamələri flüidlə doymuş süxurlardakı flüid qatı yuxarı layların ağırlığı altında sıxılaraq yüksək təzyiq yaradır. Məsaməlik artdığı üçün MQS-un qiyməti “normal sıxlaşma xəttindən” artma istiqamətində kəskin meyllənir, yəni MQS kəskin artır. Başqa sözlə MQS-a lay süxurlarının sıxlaşma dərəcəsinin funksiyası kimi baxmaq olar (Korotayev, Basekha, Onufrik, 2017:104-110).

Qrant layihəsi çərçivəsində (LR 21-AMEA) Socar praktikasında istifadə edilən proqnozlaşdırma üsullarının monitorinqi keçirilmiş və bəzi nəticələr aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl.

	AYLT ilə bağlı bəzi geofiziki və digər tədqiqat üsulları	Nəticələrin qeydiyyatı vaxtı	Socarda istifadə vəziyyətinin monitorinqi
1	MQP-ə əsaslanan üsullar	Qazma vaxtı (real vaxt rejimində)	
1.1	mexaniki qazma sürəti		-
1.2	d-eksponent		-
1.4	nomallaşmış mexaniki qazma sürəti		-
1.5	rotorun fırlanma momenti		+
1.6	qırmaqdağı çəki (yük) və s.		+
2.	Sirkulyasiya sisteminin və QM-in parametrlərinə əsaslanan bəzi üsullar		+
3.	Şlamın analizinə əsaslanan bəzi üsullar	Qazma vaxtı (gecikmə ilə)	+
4.	Bəzi karotaj üsulları (elektrik, radiaktiv, akustik, termiki və s.)		+

Cədvəldən göründüyü kimi SOCAR praktikasında MQP-a əsaslanan ən mühüm üsullardan istifadə edilmir. Qrant layihəsi rəhbərinin başçılıq etdiyi kollektiv MQP əsaslanan d-eksponenta düsturunun modifikasiya edilmiş bir neçə variantını işləmiş və ixtiraya aid müəlliflik şəhadətnamələri ilə müdafiə edilmişdir. α -eksponenta adlandırılmış və qazma məhlulunun sıxlığını nəzərə alan variantın riyazi ifadəsi aşağıdakı kimidir:

$$\alpha = \frac{\lg \frac{V_{mex}}{60V_{fs}}}{\lg \frac{P_y}{\rho_{qm} D_{qa}^2}}$$

Burada: V_{mex} – mexaniki qazma sürəti, m/saat; V_{fs} – qazma alətinin fırlanma sürəti, dövr/dəq; P_y – qazma alətinə düşən yük, kq; ρ_{qm} – qazma məhlulunun sıxlığı, kq/sm³; D_{qa} – qazma alətinin diametri, sm.

C++ proqramlaşdırma dilində idarəetmə proqramı işlənmiş və sistemin işi kompüter modelləşməsi üsulu ilə aparılan eksperimentlər vasitəsilə aprobeasiya edilmişdir. Bütün deyilənləri nəzərə alaraq kollektivimiz qeyd edilən üsul əsasında yaradılmış AYLTL zonalarını proqnozlaşdırən sistemlərin Socar praktikasında tətbiq edilməsini təklif edir.

Tezis Socarın Elm Fondunun 21 LR-AMEA sayılı grant layihəsi çərçivəsində işlənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Aghayev, B., Samidov, A., Pashayeva, M. (2022). On production of High pressure Zones in Oil Wells the on the Basis of the modernized d-Exponent. The XXV International Scientific Symposium "Civilizational bridges between people and cultures". Dedicated to the 30th anniversary of the establishment of diplomatic relations between Azerbaijan and Ukraine, the 22-23rd of april, Kyiv, pp.161-166.
2. Məmmədov, Ə.Ə., Qəhrəmanov, Q.N., Məmmədova, G.Ə. (2021). Cənubi Xəzər çökəkliyində neft qazlılığın paylanması proqnozlaşdırılmasında anomal yüksək lay təzyiqinin rolu. Azərbaycan neft təsərrüfatı, № 2, s.4-9.
3. Korotayev, B.A., Basekha, B.M., Onufrik, A.M. (2017). A method for assessing reservoir pressure during exploratory drilling. Bulletin of MSTU, V. 20, № 1/1. pp.104-110.
DOI: 10.21443/1560-9278-2017-20-1/1-104-110

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Elmir Yusif Akbar

The phenomenon of delinquency among
the teenage generation 7

Bayram Vüqar oğlu Baxşalıyev

Anti-korrupsiya məhkəmələri: ehtiyac varmı? 11

Kifayət Qurban qızı Mənsimova

Uşağın məktəbə qədərki yaş dövrünün psixoloji
xüsusiyyətləri 16

Elnarə Məhəddin qızı Cavadova

Azərbaycan dilinin yeni dövründə hərbi leksikanın üslub
imkanları (Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı əsasında) 20

Orxan Məmmədli oğlu Sultanov

Bank sisteminə dövlət müdaxiləsinin ölçülməsi 26

İsmət Allahverdi qızı Cəfərova

İngilis sentimental romanı və onun ilk yaradıcıları..... 32

Nəzrin Mirdamət qızı Əsədova

Emosional intellektin inkişaf etdirilməsi üsulları 36

Jalə Elçin qızı Qənbərova

İnsan orqan və ya toxumalarının transplantasiyasına
donorun razılığı 40

Həqiqət Əbülfəz qızı Həməzəyeva

Bədurə Əfqanlıının milli geyim eskizlərində
tarixin və etnoqrafiyanın qorunması 46

Leyla Nəvaşir qızı Bəşirova

Cənubi Qafqazda müasir geosiyasi reallıqda
Azərbaycanın rolu 50

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Şəhla Nihan qızı Əliyeva

Üçgünlük malyariyanın törədiciyi olan *P.VIVAX*-ın müxtəlif xətlərdən olan hüceyrələrlə birgə kulturası 56

Aysel Nuhbala qızı Ağayeva

İlhamə Hüseynağa qızı Şəmmədova

Aynur Barat qızı Əhmədova

Selenin kənd təsərrüfatı heyvanlarının orqanizmində əhəmiyyəti 58

Gudrat Mashadi Aliyeva

Fidan Jovdat Alakbarova

Synthesis OG Co (II) Nitoterephtalate-Phridine adduct and structural-chemical study 61

Günəl Rəhman qızı Vahabzadə

Ferment çatışmazlığı – Qlükoza-6- Fosfatdehidrogenaza (Q6FD) fermentinin çatışmazlığı 65

Günay İlyas qızı Məlikova

Epilepsiya nədir? 71

Banu Qubad qızı Ağamalıyeva

Sevda Ayaz qızı Mahmudova

İnsanda xərçəngin yaranması prosesində *HER* ailəsi reseptorlarının rolu 75

Rəqsanə Rəşad qızı Qarayeva

Metallların tədrisinə yeni yanaşmalar 82

TEKNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Bikəs Sayıl oğlu Ağayev

Məleykə Mobil qızı Paşayeva

SOCAR praktikasında anomal yüksək lay təzyiqini

operativ proqnozlaşdırən sistemlərdən istifadə

məqsədəuyğunluğu haqqında 86

İmzalandı: 06.01.2023

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 5.875 ç.v.

Sifariş: 603

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,

“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.

Tel.: +994 50 209 59 68

+994 55 209 59 68

+994 12 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

